

EDYCJA ŹRÓDŁOWA

MAGDALENA MAROSZ, Archiwum Narodowe w Krakowie
magdamaroszl@gmail.com

OPIS KOŚCIOŁA I KLASZTORU OO. KARMELITÓW BOSYCH W BERDYCZOWIE, DOKONANY W CZASIE WIZYTY GENERALNEJ MICHAŁA PAŁUCKIEGO, WIZYTATORA GENERALNEGO DIECEZJI KIJOWSKIEJ, W 1786 R. EDYCJA ŹRÓDŁOWA

STRESZCZENIE: W 1642 r. zakończono budowę konwentu Niepokalanego Poczęcia NMP w Berdyczowie, jednak niepokoje wojenne i zatargi ze spadkobiercami fundatora doprowadziły do zniszczenia zabudowań klasztornych oraz kilkakrotnie zmuszały karmelitów do opuszczania Berdyczowa. Na stałe do konwentu powrócili na początku XVIII w., odbudowali wówczas kościół i klasztor według nowych założeń architektonicznych. Konwent stał się ważnym ośrodkiem kultu religijnego, nauki i kultury, pełnił też funkcję militarną. W 1866 r. klasztor został skasowany na mocy wydanego dwa lata wcześniej ukazu kasacyjnego. Ówczesne zabudowania nie zachowały się do dziś w oryginalnym kształcie, nie ma też śladu po ich wyposażeniu. Po kasacie rozproszeniu uległo zgromadzone w klasztorze archiwum, obecnie zachowane jedynie we fragmencie. Jednak te nieliczne zachowane dokumenty archiwalne pozwalają nam dzisiaj, przynajmniej częściowo, odtworzyć wygląd, usytuowanie i wyposażenie kościoła i klasztoru karmelitów bosych w Berdyczowie. *Opis kościoła i klasztoru OO Karmelitów Bosych w Berdyczowie, dokonany w czasie wizyty generalnej Michała Pałuckiego, wizytatora generalnego diecezji kijowskiej, w 1786 r.* to jedno z zachowanych źródeł, które przekazuje takie właśnie informacje (o fundacji, wyposażeniu i architekturze klasztoru i kościoła, przechowywanych relikwiach, epitafiach i nagrobkach w kościele, drukarni klasztornej). Ponadto podaje liczne wiadomości odnoszące się do spraw majątkowych i religijnych konwentu, do bractw religijnych przy nim działających, podaje też wykaz zakonników przebywających w klasztorze w 1786 r. W publikacji ograniczono się do edycji jedynie tej części źródła, która podaje informacje o wyglądzie i wyposażeniu kościoła i klasztoru, chcąc w ten sposób przywołać to, co z naszego materialnego kulturowego dziedzictwa zostało już niestety bezpowrotnie utracone.

SŁOWA KLUCZOWE: klasztor Niepokalanego Poczęcia NMP w Berdyczowie, Janusz Tyszkiewicz, karmelici bosy, Berdyczów, majątki klasztorne.

DESCRIPTION OF THE CHURCH AND MONASTERY OF THE ORDER OF THE DISCALCED CARMELITE BROTHERS IN BERDYCZÓW DURING THE GENERAL INSPECTION BY MICHAŁ PALUCKI, GENERAL INSPECTOR OF THE KYIV DIOCESE IN 1786. SOURCE EDITION

ABSTRACT: The construction of the monastery of Immaculate Conception of BVM in Berdyczów was completed in 1642, but the warfare and conflicts with the founder's heirs led to the destruction of convent buildings, and forced the Carmelites to leave Berdyczów several times. They permanently returned to the convent in the early 18th century, and rebuilt both the church and the monastery according to new architectural assumptions. The convent became an important religious, scientific, and cultural centre, while also holding a military function. In 1866, the monastery was dissolved pursuant to the dissolution decree issued two years earlier. Buildings from the time have not been preserved in their original shape, and there is no trace of the furniture. After the dissolution, the archives were scattered, and have been preserved in a small part only. Nevertheless, these few preserved archive documents allow us today to, at least partly, reconstruct the appearance, location, and furniture of both the church and the monastery of the Discalced Carmelites in Berdyczów. *Description of the church and monastery of the Order of the Discalced Carmelite brothers in Berdyczów during the general inspection by Michał Palucki, general inspector of the Kyiv Diocese in 1786* is one of the preserved sources presenting such information (about the foundation, furniture, and architecture of the monastery and the church, its relics, epitaphs, and tombstones at the church, as well as the printing shop). It also provides lots of other information referring to material and religious matters of the convent, as well as religious brotherhoods operating there, including the list of monks residing at the convent in 1786. This publication is limited to editing of just the part of the source providing information about the appearance and furniture of the church and the monastery, thus wishing to recall what has, unfortunately, been irreversibly lost from our material cultural heritage.

KEYWORDS: The monastery of Immaculate Conception of BVM in Berdyczów, Janusz Tyszkiewicz, Discalced Carmelites, Berdyczów, convent properties.

Translated by dr Joanna Szczepańska-Włoch

W 1593 r. Stolica Apostolska zatwierdziła powstanie nowego zakonu karmelitańskiego, powstałego w wyniku reformy św. Teresy z Avilla¹

¹ Teresa z Avilla, właśc. Teresa de Cepeda y Ahumada (1515-1582) – święta Kościoła katolickiego, doktor Kościoła, mistyczka, założycielka zakonu karmelitanek bosych. W 1535 wstąpiła do karmelitanek, śluby w 1537. Otrzymała łaskę wizji duchowych, po jednej z wizji w 1560 postanowiła przywrócić pierwotną regułę karmelitańską. W 1562 założyła klasztor w Avilli, została jego przeoryszą i przyjęła imię Teresa od Jezusa. W latach 1567-1582 zakładała kolejne klasztory żeńskie, w 1567 ufundowała dwa klasztory karmelitów bosych. Wspólnie z Janem od Krzyża przeprowadziła reformę zakonu, co w efekcie doprowadziło do utworzenia autonomicznej prowincji karmelitów i karmelitanek bosych, w 1593 powstał nowy zakon. Beatyfikowana w 1614 przez Pawła V, kanonizowana w 1622 przez Grzegorza XV, ogłoszona doktorem

i św. Jana od Krzyża², o regule nawiązującej do pierwotnej reguły karmelitańskiej. Od tego momentu zakon karmelitów dzieli się na pozostałych przy tzw. dawnej obserwie karmelitów trzewickowych (Zakon Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel – Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo, OC; OCarm) oraz nowy zakon karmelitów bosych (Zakon Karmelitów Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel – Ordo Fratrum Carmelitarum Discalceatorum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo, OCD) z żeńskim zakonem karmelitanek bosych.

Karmelici bosy przybyli do Polski w 1605 r. i początkowo osiedli w Krakowie. Dość szybko zaczęły się pojawiać na ziemiach polskich ich kolejne klasztory, licznie fundowane do 2. poł. XVIII w., wśród nich klasztor w Berdyczowie³.

W 1617 r. powstała prowincja polska karmelitów bosych pw. Ducha Świętego. Jej rozwój spowodował, że w 1731 r. została podzielona na dwie części – prowincję polską i wikariat litewski, w 1734 r. przekształcony w prowincję litewską. Po III rozbiórce polska prowincja rozpadła się na prowincję polską i prowincję wołyńską (ruską), utworzoną z klasztorów znajdujących się pod zaborem rosyjskim. Pierwsze

Kościół w 1970 przez Pawła VI. Zob. J. I. A d a m s k a, *Święta Teresa od Jezusa*, Kraków 1983; M. L é p é e, *Święta Teresa z Avilla – mistyczka*, Warszawa 1995.

² Jan od Krzyża, właśc. Juan de Yepes (1542-1591) – duchowny rzymskokatolicki, święty Kościoła katolickiego, doktor Kościoła, mistyk, karmelita bosy. Do zakonu karmelitów wstąpił w 1563, święcenia kapłańskie 1567. W 1568, we współpracy ze św. Teresą z Avilla, rozpoczął reformę męskiej gałęzi zakonu. Mistrz nowicjatu w klasztorze w Pastranie, rektor kolegium w Alcalá de Henares, przeor w różnych domach zakonnych, wikariusz prowincji. Popadł w konflikt z przełożonymi zakonnymi m. in. przeciwstawiając się rezygnacji przez karmelitów bosych z opieki nad żeńską linią zakonu, odsunięty od urzędów zakonnych (1590). Beatyfikowany w 1675 przez Klemensa X, kanonizowany 1726 przez Benedykta XIII, ogłoszony doktorem Kościoła w 1926 przez Piusa XI. Zob. B. F r o i s s a r t, *Święty Jan od Krzyża*, Kraków 1982; M. D. P o i n s e n e t, *Stromą ścieżką. Święty Jan od Krzyża*, Kraków 1991.

³ W okresie I Rzeczypospolitej prywatne miasto szlacheckie, położone w powiecie żytomierskim województwa kijowskiego. W latach 30. i 40. XVII wieku własność wojewody kijowskiego Janusza Tyszkiewicza, od 1721 Radziwiłłów. Na mocy unii lubelskiej (1569) Berdyczów stał się częścią Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w 1593 uzyskał prawa miejskie. XVIII w. był okresem największego rozwoju miasta. W 1793 w wyniku II rozbioru Polski został włączony do Rosji. Wiosną 1920 zajęty przez wojska polskie podczas wyprawy kijowskiej, od 1922 w ZSRR. W 1941 zajęty przez Niemców. Po II wojnie światowej wrócił w granice ZSRR. Od 1991 w granicach Ukrainy, w obwodzie żytomierskim, siedziba władz rejonu berdyczowskiego.

kasaty dotknęły klasztorów karmelitów bosych na ziemiach polskich już w latach 80. XVIII w. W 1832 r. nastąpiła masowa likwidacja klasztorów w cesarstwie rosyjskim. Wówczas przestała istnieć prowincja wołyńska, a jej ostatnie pozostałe klasztory w Berdyczowie i Kamieńcu Podolskim zostały włączone do prowincji litewskiej, która z kolei zniesiona została ukazem carskim w 1844 r. W 1864 r. na mocy decyzji Aleksandra II kasacie uległy ostatnie klasztory leżące na ziemiach cesarstwa rosyjskiego, tym samym zlikwidowana została prowincja polska karmelitów bosych. Jako ostatnie w 1866 r. zamknięto klasztory w Berdyczowie i Kamieńcu Podolskim.

Jedynym klasztorem karmelitów bosych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, który nie został na przestrzeni XVIII i XIX wieku skasowany był klasztor w Czernej, w 1875 r. przyłączony do semiprowincji austriackiej. Odnowienie prowincji polskiej nastąpiło w 1911 r. początkowo jako semiprowincji, od 1920 r. prowincji. W 1993 r. prowincja podzielona została na krakowską i warszawską⁴.

Klasztor Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie fundował Janusz Tyszkiewicz z Łohojska⁵, jako wotum dziękczynne za swoje uwolnienie z niewoli tatarskiej. Gdy przebywał

⁴ Dzieje karmelitów bosych w Polsce zob.: Cz. Gil, *Historia Zakonu Karmelitów Bosych*, Kraków 1997; T e n ż e, *Karmelici bosy* [w:] Encyklopedia Katolicka [dalej: EK], t. 7, Lublin 2000, kol. 814-819; *Karmelici bosy w Polsce 1605-2005. Księga jubileuszowa*, red. Cz. Gil, Kraków 2005; P. F. Neuman, *Materiały do słownika karmelitów bosych na historycznych ziemiach Rzeczypospolitej*, z. 1, Poznań 2005; *Cztery wieki karmelitów bosych w Polsce 1605-2005*, red. A. Ruszałka, Kraków 2005; B. J. Wana, *Katalog Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych pw. Ducha Świętego w Czernej*, t. 1, Kraków 1998; T e n ż e, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979.

⁵ Janusz Tyszkiewicz z Łohojska (1590-1649) – wojewoda kijowski, starosta żytomierski i śniatyński, senator. W 1620 uczestnik bitwy pod Cecorą, trafił do niewoli tatarskiej. Brał udział w walkach z wojskami tatarskimi w latach 20. XVII w. Rotmistrz wojska kwarcianego (1627), marszałek sejmiku żytomierskiego (1629), starosta żytomierski (1629-1649), wojewoda kijowski (1630-1648), starosta śniatyński (1641). Elektor Władysława IV Wazy (1632) i Jana Kazimierza (1648) z województwa kijowskiego. Zob.: E. Janas, W. Kłaczewski, *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego*, Kórnik 2002, s. 331; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565-1795. Materiały źródłowe*, Warszawa 2017, s. 237; H. Litwin, *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648*, Warszawa 2009, s. 101-102; L. A. Wierzbicki, *Senatorowie koronni na sejmach Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, s. 162.

w niewoli we śnie zobaczył nieznanymi zakonnikami, którzy wstawiali się do Matki Bożej za jego uwolnieniem, oraz swoją zmarłą matkę, która nakazywała mu wybudować twierdzę. Uczynił wówczas śluby, że po uwolnieniu z niewoli wybuduje kościół dla Matki Bożej z klasztorem dla widzianych we śnie zakonników oraz fortecą. W 1630 r. w kościele karmelitów bosych w Lublinie rozpoznał zakonników ze swojego snu⁶.

Po uzyskaniu zgody władz zakonnych Tyszkiewicz uczynił w 1630 r. zapis na rzecz przyszłego klasztoru, ufundowanego na miejscu dawnego zamku Tyszkiewiczów. Konwent, zwany Fortecą Najświętszej Maryi Panny, stał się jednym z ważniejszych miejsc kultu religijnego, nauki i kultury na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, odgrywał też znaczącą rolę militarną. W 1634 r. rozpoczęto budowę kościoła, a 22 VII 1642 r. odbyło się jego poświęcenie i inauguracja życia zakonnego. Wówczas też fundator ofiarował do kościoła słynący łaskami obraz NMP, będący wierną kopią rzymskiego obrazu NMP Śnieżnej. Otoczony wkrótce wielkim kultem nazwany został obrazem Matki Bożej Berdyczowskiej⁷.

Do połowy XVII w. konwent otrzymał liczne zapisy i donacje. Niestety w czasie wojen kozackich w latach 1648-1649 kościół i klasztor zostały zniszczone, wcześniej udało się wywieźć obraz Matki Bożej do Lwowa. W 1663 r. zakonnicy powrócili do Berdyczowa, kościół i klasztor zostały odrestaurowane. Jednak wkrótce spadkobiercy Janusza Tyszkiewicza podjęli starania o anulowanie jego zapisów i usunięcie zakonników. Gdy zaczęli podżegać do rozbojów, płądrowania kościoła i klasztoru, karmelici opuścili Berdyczów. Trwający latami proces sądowy zakończył się w 1684 r. ogłoszeniem wyroku, mocą którego karmelici boski odzyskali dobra zapisane przez fundatora, otrzymali prawo do odszkodowania i powrotu do klasztoru. Jednak wyrok został w pełni wyegzekwowany dopiero z początkiem XVIII w. i wtedy karmelici boski mogli powrócić do berdyczowskiego konwentu. Kościół i klasztor zostali zrujnowane, nie mając odpowiednich funduszy, prace renowacyjne prowadzili z ofiar wiernych. W 1721 r. do odbudowanego kościoła powrócił ze Lwowa obraz Matki Bożej Ber-

⁶ B. J. W a n a t, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 377.

⁷ Tamże, s. 378.

dyczowskiej (na krótko w latach 1732-1736 wywieziony do Lublina). Odbudowano też klasztor i umocniono fortyfikacje. W 1739 r. rozpoczęto budowę kościoła górnego, którą z powodu braku środków zakończono dopiero w 1754 r. Wkrótce klasztor berdyczowski stał się znany z powodu łaskami słynącego obrazu NMP. W 1751 r. specjalnie powołana komisja kościelna zbadła wszystkie cuda i przesłuchała świadków, w konsekwencji 7 V 1752 r. uznano obraz za cudowny. W 1753 r. przychyłając się do licznych prośb papież zezwolił na jego ukoronowanie, przysyłając z Rzymu dwie złote korony. Koronacja odbyła się 16 VII 1756 r. Gdy w 1831 r. korony skradziono, z prywatnej fundacji sporządzono nowe, poświęcone w 1844 r., gdy i te skradziono kolejne – podobnie jak pierwsze również przysłane przez papieża z Rzymu – poświęcono w 1856 r.⁸.

Zakonnicy berdyczowscy prowadzili działalność duszpasterską skoncentrowaną wokół sanktuarium i opartą na szerzeniu kultu Matki Bożej Berdyczowskiej. Od 1753 r. prowadzili również parafię. Przy kościele działały też liczne bractwa religijne⁹.

Od 1794 r. karmelici prowadzili w Berdyczowie szkoły dla młodzieży, zatrudniali nauczycieli świeckich, uczniowie płacili za utrzymanie w konwiktach zaś nauka była darmowa, najbiedniejsi uczniowie pozostawali na utrzymaniu klasztoru¹⁰. W 1796 r. założyli męską szkołę średnią podwydziałową działającą pod nadzorem Akademii Wileńskiej¹¹. W 1806 r. decyzją władz szkołę zamknięto, mimo, że cieszyła się dobrą opinią i popularnością, jednak liczne protesty spowodowały jej ponowne otwarcie w 1811 r., jako szkoły powiatowej¹². W czerwcu 1831 r. władze rosyjskie szkołę ostatecznie zamknęły¹³.

W 1758 r. karmelici otrzymali królewski przywilej zezwalający na założenie drukarni, a w 1778 r. otrzymali pozwolenie na wydawanie książek religijnych. Drukarnia funkcjonowała do 1844 r., wydała w tym czasie ponad siedemset pozycji cechujących się wysoką jakością druku. Przy drukarni działała papiernia, karmelici mieli też swoich grafików

⁸ Tamże, s. 378-382, 387.

⁹ Tamże, s. 384-385.

¹⁰ Tamże, s. 387.

¹¹ B. J. W a n a t, *Szkoły karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007, s. 7.

¹² Tamże, s. 18-20.

¹³ B. J. W a n a t, *Zakon Karmelitów Bosych*, s. 387.

i rytowników. Drukarnia przynosiła znaczny dochód, pozwalający między innymi na prowadzenie prac renowacyjnych kościoła¹⁴.

Klasztor usytuowany był nad przepływającą przez Berdyczów rzeką Hnyłopiat¹⁵, której koryto otaczało go od południowego zachodu, od północy przylegał do ulicy Karmelitańskiej, natomiast od wschodu do zabudowań miejskich¹⁶. Cały kompleks klasztorny otoczony wałem z mostem zwodzonym, bastionami i uzbrojeniem stał się twierdzą z załogą utrzymywaną przez przeora. Mur i zabudowania obronne przebudowano pod kierunkiem polskiego inżyniera wojskowego pochodzenia holenderskiego Jana de Witte¹⁷.

Trzynawowy murowany kościół, w kształcie krzyża łacińskiego, zwrócony był fasadą na wschód. Składał się z kościoła dolnego i górnego. Kościół dolny wybudowano ze środków Janusza Tyszkiewicza. Prowadziło z niego przejście do krypt grobowych przeznaczonych dla zakonników i dobrodziejów klasztoru. W bocznej kaplicy dolnego kościoła spoczęło, sprowadzone w 1759 r. z kościoła karmelitów bosych w Lublinie, ciało fundatora¹⁸. Górny kościół był budowlą trzynawową, nawa główna szerokością równa była prezbiterium, w nawach bocznych znajdowały się kaplice. Kościół zwieńczony był kopułą. Główny ołtarz prawdopodobnie wykonano w połowie XVIII w. w pracowni snycerskiej we Lwowie. Po bokach prezbiterium mieściły się dwie zakrystie i skarbiec¹⁹.

Budynek klasztoru usytuowany był na południe od kościoła, miał kształt czworoboku z dziedzińcem pośrodku, przedłużone skrzydło zachodnie łączyło bezpośrednio klasztor z kościołem. Klasztor był murowany, dwupiętrowy, posiadał czterdzieści cel zakonnych. Kory-

¹⁴ Tamże, s. 382-383.

¹⁵ Hnyłopiat – rzeka na Ukrainie, powyżej Żytomierza uchodzi do rzeki Teterew (Teterów), prawego dopływu Dniepru.

¹⁶ B. J. W a n a t, *Zakon Karmelitów Bosych*, s. 388.

¹⁷ Jan de Witte (1709-1785) – architekt, generał-lejtnant wojsk koronnych. Nobilitowany w 1767. Komendant twierdzy w Kamieńcu Podolskim (1768-1785). Autor projektów architektonicznych pałacu Lubomirskich we Lwowie i w Równem, kościoła Bożego Ciała we Lwowie, kościoła karmelitów bosych w Kupinie na Podolu, pałacu w Kamieńcu Podolskim, modernizacji fortyfikacji i zamku w kamieńcu Podolskim, modernizacji fortyfikacji zespołu klasztorowego w Berdyczowie. Zob.: P. K r a s n y, *Przyczynek do biografii Jana de Witte*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 57, 1995, nr 3-4, s. 295-297.

¹⁸ B. J. W a n a t, *Zakon Karmelitów Bosych*, s. 388-389.

¹⁹ Tamże, s. 389-392.

tarz pod klasztorem prowadził na zewnątrz twierdzy. Od strony wschodniej zlokalizowany był dwupiętrowy dom dla pielgrzymów, pełniący także funkcję przytułku dla biednych. Od strony południowej od 1830 r. stał jednopiętrowy murowany budynek internatu, obok był budynek drukarni. Od strony zachodniej znajdowały się zabudowania mieszkalne muzyków kapeli klasztornej i innych pracowników, wozownie, magazyny. Od strony północnej był pawilon z pokojami dla gości. Poza murami klasztornymi znajdował się dom drewniany, dawna siedziba szkoły, dom dla służby klasztornej, kuźnia, chata kowala oraz drewniany budynek zwany szpitalem. Do karmelitów należał też cmentarz „na Piaskach”, na którym grzebano zmarłych zakonników²⁰.

Klasztor został skasowany przez władze carskie w 1866 r., kościół przemianowano na parafialny, zabudowania klasztorne przekazano różnym instytucjom świeckim. Przy kościele pozostawiono dwóch zakonników, jednego jako proboszcza (po jego śmierci parafię objęli księża diecezjalni) i drugiego – administratora majątku, pozostałych rozlokowano przy różnych parafiach katolickich w Rosji²¹.

Ponownie zakonnicy objęli kościół i klasztor dopiero w r. 1918, jednak w latach 1919-1920 na skutek działań wojennych kilkakrotnie je opuszczali. W sierpniu 1920 r. wojsko sowieckie zajęło Berdyczów, żołnierze ograbili i zdewastowali kościół oraz klasztor. Niejasne są losy przebywających wówczas w klasztorze zakonników, kilku z nich zginęło w niejasnych okolicznościach, prawdopodobnie zostali zamordowani²². Do 1926 r. karmelici pełnili funkcję proboszcza przy poklasztornym kościele. Ostatecznie władze sowieckie skonfiskowały sanktuarium. W górnym kościele urządzono muzeum ateizmu, w dolnym kościele kino, natomiast zabudowania klasztorne przekazano różnym instytucjom, część z nich przekazano NKWD²³ i przeznaczono na więzienie²⁴.

²⁰ Tamże, s. 394-395.

²¹ Tamże, s. 398-399.

²² Archiwum Krakowskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych w Krakowie, Archiwum Klasztoru w Lublinie, sygn. AKL 13, Kronika klasztoru karmelitów bosych w Lublinie od 1918-1933 r. (o. Jana Kantego Osierdy k.b.), k. 53-55.

²³ Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych – sowiecki centralny organ państwowy (ministerstwo) wchodzący w skład Rady Komisarzy Ludowych (rządu ZSRR), istniejący pod tą nazwą w latach 1917-1946. Powszechnie utożsamiany z systemem represji państwa sowieckiego. Początkowo zajmował się sprawami administracyjno-porządkowymi. Od 1934 skupił cały aparat represji policyjnych (milicja kryminalna, wywiad, kontrwywiad, wojska ochrony pogranicza, administracyjne sądownictwo doraźne, obozy

W 1941 r. sanktuarium zostało spalone, w 1958 r. budynki odbudowano – klasztor przeznaczono na siedzibę średniej szkoły muzycznej, dolny kościół na salę gimnastyczną²⁵. W 1991 r. władze Ukrainy przekazały karmelitom bosym kościół oraz część terenu, na którym wybudowano nowy klasztor. W dawnym budynku klasztornym pozostała szkoła muzyczna. Zakonnicy podjęli także odbudowę obu kościołów – dolnego i górnego²⁶. Konwent karmelitów bosych pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie należy obecnie do Krakowskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych.

* * *

Po kasacji klasztoru berdyczowskiego w 1866 r. rozproszeniu uległo zgromadzone w nim archiwum. Część akt trafiła do klasztoru w Czernej, część być może pozostaje w innych zbiorach, jednak zapewne większość z nich do dziś się nie zachowała.

W 1960 r. powołane zostało przy klasztorze w Czernej Archiwum Prowincji Polskiej Zakonu Karmelitów Bosych²⁷. W wyniku prowadzonych prac porządkowych i inwentaryzacyjnych nad zasobem archiwum, ukazał się dwutomowy „Katalog Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych pw. Ducha Świętego w Czernej”, wydany w latach 1998-1999²⁸. Skatalogowany zespół archiwalny Archiwum klasztoru w Berdyczowie liczy dziesięć jednostek archiwalnych (sygn. AKB 1-10), z których tylko pięć to akta powstałe w wyniku działalności klasztoru lub bezpośrednio

pracy przymusowej). Komisariat nadzorował również lokalne instytucje rządowe. W 1946 przemianowany na Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Zob. D. M a r p l e s, *Historia ZSRR*, Wrocław 2006; *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. C o u r t o i s, Warszawa 1999.

²⁴ B. J. W a n a t, *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków, 2007, s. 123.

²⁵ Tamże, s. 316, 323.

²⁶ Tamże, s. 326.

²⁷ Archiwum pełniło funkcje archiwum polskiej Prowincji Ducha Świętego do czasu jej podziału w 1993 r. na dwie prowincje – warszawską i krakowską. Archiwum w Czernej nadal przechowywało akta dawnej prowincji polskiej, akta nowych prowincji gromadzone były przy siedzibach ich władz. W 2012 r. podjęto decyzję o przeniesieniu całości akt dawnego archiwum prowincji z Czernej do Krakowa, do budynku obecnej Kurii Prowincjalnej przy ul. Glogera 5.

²⁸ B. J. W a n a t, *Katalog Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych pw. Ducha Świętego w Czernej*, t. 1-2, Kraków 1998-1999.

z nim związane (spisane przed kasatą klasztoru, sygn. AKB 1-4 oraz akta dotyczące klasztoru z lat 1924-1935, 336ygn. AKB 7), pozostałe to odpisy, druki i pamiętnik spisany w 1960 r.²⁹.

„Opis kościoła i klasztoru OO Karmelitów Bosych w Berdyczowie, dokonany w czasie wizyty generalnej Michała Pałuckiego, wizytatora generalnego diecezji kijowskiej, w 1786 r.” nosi sygnaturę archiwalną AKB 2 i wraz z jednostkami archiwalnymi o sygnaturach AKB 1 i AKB 4 trafił w nieznanych okolicznościach, prawdopodobnie pod koniec XIX w., do prywatnej biblioteki arcybiskupa Franciszka Symona³⁰, który przywiózł ją w 1913 r. do Krakowa, a pod koniec życia przekazał do zbiorów biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu. Wszystkie trzy jednostki przypadkowo odnalezione wśród nieskatalogowanych rękopisów biblioteki w 1960 r. przekazane zostały do Archiwum Prowincji Polskiej Zakonu Karmelitów Bosych³¹.

Rękopis spisany został jednorodnym charakterem pisma, atramentem żelazowo-gallusowym na papierze czerpanym w kolorze kremowym, poszczególne karty mają widoczne ślady sita (żeberka i kresy). Atrament na przestrzeni czasu uległ uszkodzeniu chemicznemu, w wyniku czego nastąpiła zmiana jego barwy i obecnie ma kolor jasno-brązowy. Tylko jedna składka, zawierająca „Series confraternitatum ex speciali Romanorum Pontificum indulto in ecclesia berdyczoviensi Patrum Carmelitarum Excalceatorum sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis

²⁹ Tamże, s. 304-308.

³⁰ Franciszek Albin Symon (1841-1918) – duchowny rzymskokatolicki, biskup pomocniczy mohylewski, biskup płocki. Świecenia kapłańskie przyjął w 1864. Kanonik żytniowski (1878), profesor seminarium duchownego w Żytomierzu, profesor i rektor (1884-1897) Akademii Duchownej w Petersburgu. W 1891 mianowany biskupem tytularnym Zenopolis i biskupem pomocniczym mohylewskim (sakrę biskupią przyjął w 1892), w latach 1892-1897 wizytował parafie na terenie całej Rosji, broniąc praw i autonomii Kościoła katolickiego. W 1897 mianowany biskupem płockim, jednak funkcji nie objął na skutek stanowiska władz rosyjskich, które deportowały go do Odessy (1897-1901). W 1901 wyjechał do Rzymu i zrezygnował z urzędu, mianowany arcybiskupem tytularnym Attalea i wizytatorem dla polskich parafii w Stanach Zjednoczonych. W latach 1913-1918 archiprezbiter Kościoła Mariackiego w Krakowie. Autor licznych publikacji o tematyce historycznej i biblijnej. Zob.: P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa 2000, kol. 425.

³¹ Tamże, s. 303, 331. Wraz z wymienionymi aktami klasztoru w Berdyczowie odnalezione zostały przez o. Benignusa Józefa Wanata, także akta klasztoru karmelitów bosych w Wiśniowcu, również przekazane w 1960 r. do zasobu Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych i przechowywane pod sygn. AKWC 1.

Mariae nec non utriusque sanctorum Joannis Baptistae et Evangelistae, erectarum, cum suis obligationibus, ac fundatorum piis legatis fideliter conscripta...” spisana jest innym charakterem pisma, atramentem żelazowo-gallusowym o kolorze ciemno brązowym, na papierze czerpanym żebrowanym w kolorze szaro-niebieskim.

Rękopis zachowany jest w stanie dobrym, w formie księgi o wymiarach 31 x 19,5 cm, liczącej kart numerowanych 94 i 2 nie numerowane, oprawnej w skórę brązową z zachowanymi niekompletnie rzemykami do zawiązywania, z widocznymi tłoczeniami ornamentów roślinnych na grzbiecie.

Opis kościoła i klasztoru karmelitów bosych w Berdyczowie sporządzony został w związku z obowiązkami, jakie nałożono na hierarchię kościelną w zakresie opieki duszpasterskiej nad poszczególnymi diecezjami. Sobór Trydencki³² wprowadził między innymi reformę, na mocy której klasztory poddano władzy biskupów jako delegatów apostoelskich, równocześnie nałożył na ordynariuszy obowiązek sprawowania większej kontroli nad diecezją między innymi poprzez regularne przeprowadzanie wizytacji duszpasterskich. Rękopis sporządzono w czasie wizytacji generalnej klasztoru berdyczowskiego dokonanej z nakazu biskupa kijowskiego przez Michała Pałuckiego³³ wizytatora

³² Sobór Trydencki – sobór powszechny Kościoła katolickiego odbywający się w latach 1545-1563. Był odpowiedzią na narastającą potrzebę reform w Kościele katolickim, nasilającą się wobec postępów reformacji. Uznawany za początek kontrreformacji. W wyniku obrad soboru m.in. ujednolicono liturgię, nakazano tworzyć seminaria duchowne, wprowadzono wizytacje biskupów w diecezjach, wprowadzono księgi metrykalne, nakazano biskupom przebywać w diecezjach, a proboszczom w parafiach, zakazano nepotyzmu i kumulacji stanowisk. Zmiany zapoczątkowane przez Sobór Trydencki przyczyniły się do powstania wewnętrznego ruchu naprawy i odnowy Kościoła. Zob. *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński, polski*, t. 4/1: *Lateran V, Trydent, Watykan I (1511-1870)*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 183-867.

³³ Michał Pałucki (1745-1801) – duchowny rzymskokatolicki, doktor obojga praw, sufragan kijowski, wikariusz generalny diecezji kijowskiej, sufragan żytomierski. Proboszcz wielednicki, archidiacon czernihowski, kanonik i prepozyt kijowski, wizytator generalny diecezji kijowskiej. Od 1781 oficjał generalny kijowski i wikariusz *in spiritualibus*. W 1791 prekanizowany biskupem tytularnym Adrane i sufraganem kijowskim, od 1794 wikariusz generalny diecezji, od 1798 sufragan i oficjał żytomierski. Zob.: P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa 2000, kol. 332; M. Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014, s. 34, 39, 89, 150.

generalnego diecezji kijowskiej. Źródło nie podaje informacji w ilu egzemplarzach opis sporządzono, a w innych, zachowanych fragmentarycznie aktach klasztoru berdyczowskiego, również nie odnaleziono wiadomości na ten temat. Nie ma też jednoznacznej informacji, kto opis sporządził, można jednak przypuszczać, że był to Michał Pałucki. Do takiego wniosku skłania identyczny kolor atramentu i podobny dukt pisma opisu wizytacyjnego oraz podpisu wizytatora. Wprawdzie podpis drugiego wizytatora również wykazuje podobieństwo charakteru pisma do tekstu opisu, jednak złożony jest atramentem w innym, ciemniejszym kolorze, natomiast umieszczony równolegle podpis przeora klasztoru w Berdyczowie wpisany jest wyraźnie odmiennym charakterem pisma.

Źródło publikowane jest we fragmentach, uwzględniono jedynie te jego części, które podają informacje o wyglądzie i wyposażeniu kościoła oraz klasztoru. Rękopis zawiera także wiele innych informacji odnoszących się do spraw majątkowych i religijnych konwentu oraz do bractw religijnych przy nim działających, podaje też wykaz zakonników, przebywających w klasztorze w 1786 r. Aby przekazać czytelnikowi pełną informację o zawartości rękopisu, przed tekstem źródłowym umieszczono tabelę podającą tytuły poszczególnych części, z których składa się księga (w nawiasach kwadratowych umieszczono tytuły nadane przez autorkę z powodu braku oryginalnych oraz uzupełnienia tytułów oryginalnych), numery kart oraz język tekstów (podawany w kolejności uwzględniającej częstotliwość występowania).

Pisownia tekstu źródłowego została zmodernizowana zgodnie z zaleceniami odpowiedniej instrukcji wydawniczej³⁴. Zachowane zostały charakterystyczne formy gramatyczne, zapisy odzwierciedlające właściwości wymowy i właściwości językowe, a także składnia i stylistyka wypowiedzi. Poprawiono oczywiście błędy gramatyczne i literowe, błędy stylistyczne i logiczne pozostawiono, zaznaczając je poprzez umieszczenie znaku [s]. Zgodnie z zasadami współczesnej pisowni pomijano występujące podwojenia liter, pozostawiano je jedynie w wyrazach pochodzenia łacińskiego. Nazwiska i nazwy miejscowości podano zgodnie z pisownią źródła, za wyjątkiem form przymiotnikowych nazw miejscowości. Daty oddano zgodnie z zapisem

³⁴ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do połowy XIX w.*, Wrocław 1953.

współczesnym cyframi, przy czym miesiąc cyfrą rzymską, jednak ze względu na dużą różnorodność zapisu dat, oryginalne zapisy źródła umieszczono w przypisach tekstowych. W przypadku daty zapisanej według kalendarza kościelnego pozostawiono ją w brzmieniu oryginału, obok w nawiasie prostokątnym podano cyframi dzień i miesiąc. Pozostawiono skrócenia wyrazów służących do oznaczenia dostojęstwa lub tytułu. Odnoszący się do świętych zapis Ś^{ta}, Ś^{ty} i odmiany zastąpiono przez św.

Przypisy do tekstu wprowadzającego umieszczono, zgodnie z zasadami zalecanymi przez wydawnictwo, jako przypisy dolne zachowując numerację ciągłą. Natomiast przypisy do tekstu źródłowego umieszczono w następujący sposób – przypisy tekstowe jako przypisy dolne odpowiednio na każdej stronie, przypisy rzeczowe jako przypisy końcowe z numeracją ciągłą.

* * *

Numer karty	Data	Tytuł	Język
1-2	1786	„Stan osobisty wielebnych ojców karmelitów bosych konwentu berdyczowskiego w czasie wizyty generalnej 1786 roku opisany”	j. pol.
3-6 r	1786	„Początkowego funduszu kościoła i klasztoru WW OO Karmelitów Bosych w Berdyczowie w województwie kijowskim, powiecie i dekanacie żytomirskim roku 1786 opisanie”	j. pol.
6 r-7 r	1786	„Relikwie”	j. pol.
7 r-9 v	1786	„Odpusty”	j. pol., j. łac.
9 v-11 r	1786	„Summarium facultatum, indultorum, privilegiorum P[atrum] ³⁵ Cam[elitarum] Disalceat[orum] conventui Berdiczov[iensi] Inservientium”	j. pol., j. łac.

³⁵ *W originale: PP.*

11 v-12 r	1786	„Tabella expositionis publicae S[ancitissimi] Sacramenti in ecclesia P[atrum] ³⁶ Carmelit[arum] Discalceat[orum] Conven[tus] Berdiczovien[sis]”	j. łac.
12 r-12 v	1786	„Obligacje wieczyste z funduszów od różnych dobrodziejów poczynionych (..)”	j. pol.
13 r	1786	„Kontynuacja ksiąg brackich”	j. pol.
13 r	1786	„Drukarnia”	j. pol.
13 r-3 v	1786	„Szpitale”	j. pol.
13 v-14 r	1786	„Eppitaphia i nagrobki w kościele”	j. łac.
14 v	2 III 1787	[Wpis wizytacji generalnej z dnia 2 III 1787 r. dokonany przez Michała Pałuckiego wizytatora generalnego diecezji kijowskiej i Michała Franciszka Kinarowicza wizytatora generalnego, sekretarza oraz potwierdzenie informacji podanych w <i>Opisie</i> przez o. Baltazara od Niepokalanego Poczęcia NMP przeora klasztoru]	j. łac., j. pol.
15-22	1787	[Informacje o bractwach religijnych działających przy klasztorze (fundacje, fundusze brackie, porządek nabożeństw, inwentarz bractwa św. Trójcy i bractwa Szkaplerza Matki Boskiej, księgi brackie)]	j. pol., j. łac.
23-61	2 III 1787	„Series confraternitatum ex speciali Romanorum Pontificum indulto in ecclesia berdiczoviensi Patrum Carmelitarum Excalceatorum sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae nec non utriusque sanctorum Joannis Baptistae et Evangelistae, erectarum, cum suis obligationibus, ac fundatorum piis legatis fideliter conscripta, atque sub tempus visitationis generalis dioecesis kijoviensis de mandato Illustrissimi, Excellentissimi loci Ordinarii eidem porrecta, anno Domini 1787, diebus mensis Martii”	j. łac., j. pol.

³⁶ W oryginalne: PP.

62		Niezapisana	
63-90 r	1787	„Odpusty, przywileje i indulta i inne łaski od Stolicy rzymskiej (...) nadane kościołowi berdyczowskiemu”	j. łac.
90 v		Niezapisana	
91-94	1786	„Summariusz przywilejów na konfraternie tudzież funduszów, zapisów i legacji przy kościele berdyczowskim (...) w czasie wizyty generalnej 1786 roku spisany”	j. pol.

* * *

Źródło: Archiwum Krakowskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych w Krakowie, Archiwum Klasztoru w Berdyczowie, sygn. AKB 2, Opis kościoła i klasztoru OO. Karmelitów Bosych w Berdyczowie, dokonany w czasie wizyty generalnej Michała Pałuckiego, wizytatora generalnego diecezji kijowskiej, w 1786 r., 1786-1787, rkps, księga, k. 94 + 2 nlb.

[...]

[k. 3 r]

Początkowego funduszu kościoła i klasztoru WW OO Karmelitów Bosych w Berdyczowie w województwie kijowskim, powiecie i dekanacie żytomierskim³⁷, roku 1786³⁸ opisanie.

W roku 1627³⁹, za Ojca świętego Urbana VIII^{40I}, Ferdynanda II^{41III} cesarza państw chrześcijańskich i Zygmunta III^{42III} króla polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego [s] J.W. Janusz na Łochojsku Tyszkie-

³⁷ W oryginalne: żytomirskim, w całym tekście źródłowym wyraz oryginalnie pisany żytomirski poprawiono na żytomierski.

³⁸ W oryginalne: tysiąc siedmset ośmdziesiąt szóstego.

³⁹ W oryginalne: tysiąc sześćset dwudziestym siódmym.

⁴⁰ W oryginalne: Osmego.

⁴¹ W oryginalne: wtórego.

⁴² W oryginalne: Trzeciego.

wicz wojewoda i generał ziem kijowskich, żytomierski i śniatyński starosta, w potyczce z Tatarami w niewolę schwytyany, czyni ślub zrobienia funduszu wieczystego, na honor Boga i Maryi, jeżeli z niewoli wybawiony zostanie, z której w prędkim czasie wyswobodzony, za powrotem w dobra swoje dziedziczne Berdyczów, wypłacając dług należytej i ślubem stwierdzonej wdzięczności, czyni przygotowania potrzebnych materiałów do przyszłej fundacji, przysposabiając przez lat trzy. Aż w roku 1630⁴³, sam będąc w Lublinie, udaje się do generała karmelitów bosych księdza Macieja od Ś[wię]tego Franciszka^{IV} z księdzem prowincjałem tegoż zakonu Marcinem od Ś[wię]tej Teresy^V, podówczas w Lublinie na wizycie znajdującego się, prze[d]kłada chęć swoją ufundowania karmelitów bosych w mieście swoim dziedzicznym Berdyczowie. A otrzymawszy od obydwóch żadaną powolność [k. 3 v]

natychmiast zamek swój w Berdyczowie z placem na kościół i klasztor dla WW OO Karmelitów Bosych, a wieś swoją dziedziczną Skrzelówkę^{VI} zwaną, na utrzymanie tegoż funduszu wiecznymi daje, daruje i zapisuje czasy, i dnia 19 VII⁴⁴ roku tegoż, aktami najjaśniejszego Trybunału Koronnego Lubelskiego^{VII}, nie sprzeciwiając się w niczym statutowi konstytucjom [s] Królestwa Polskiego, pomieniony fundusz zatwierdza i zabezpiecza, który to nowy fundusz J.W. Bogusław Boksa Radoszewski^{VIII} biskup podówczas kijowski, opat Świętego Krzyża, roku tegoż dnia 10 XI⁴⁵ łaskawie przyjął i zaaprobował. W roku zaś 1634⁴⁶ dnia 25 III⁴⁷, już za panowania Władysława IV^{48IX} króla pol[skiego], J.W. Andrzej Szułdrski^X biskup kijowski, administrator biskupstwa krakowskiego, pierwszy kamień kościoła berdyczowskiego, pod tytułem Niepokalanego Poczęcia Panny Maryi i świętych Michała Archanioła^{XI}, Jana Chrzciciela^{XII} i Ewangelisty^{XIII}, w przytomności Jaśnie Wielmożnych Janusza na Łochojsku i Elżbiety z Biłżeckich^{XIV} Tyszkiewiczów wojewod[owstwa] i generał[owstwa] ziem kijowskich, żytomierskich i śniatyńskich starostwa, małżonków fun-

⁴³ W oryginalne: tysiąc sześćset trzydziestym.

⁴⁴ W oryginalne: dziewiętnastego lipca.

⁴⁵ W oryginalne: dziesiątego novembris.

⁴⁶ W oryginalne: tysiąc sześćset trzydziestym czwartym.

⁴⁷ W oryginalne: dwudziestego piątego marca.

⁴⁸ W oryginalne: czwartego.

datorów, i ich godnej rodziny i wielu innych znakomitych osób, założył. Który to kościół dolny zupełnie wymurowany został kosztem J.W. Tyszkiewicza, od którego i obraz Matki Boskiej i teraz w kościele znajdujący się, cudami i łaskami obfitymi słynący, z dawna w domu Tyszkiewiczów będący, do pomienionego kościoła nowego ofiarowany. Ledwo ten dom Boży skończony został, lud zewsząd do skarbnicy łask Maryi zgromadzać

[k. 4 r]

się począł, aliści zaraz po śmierci J.W. Fundatora, zebrana hultajów i rabowników gromada wpadłszy do Berdyczowa, nie tylko pomieszkaniu i osobom duchownym, ale nadto samej świątynicy Pańskiej nie przepuszczając, kościół i klasztor zrujnować, zakonników gwałtownie wygnać, poważyla się. Tym sposobem wyrugowani z siedliska swego zakonnicy zostawiwszy wszystko na łup nieprzyjaciołom, obraz tylko Maryi z sobą uniósłszy, po różnych klasztorach porozchodzić się musieli. Kościół zaś berdyczowski i klasztor dla nieustannych gwałtowności i rozbojów w kraju tutejszym, niby pasmem ciągnących się przez lat więcej czterdzieści, w zaniedbaniu bez mieszkańców i w ostatniej zostawał ruinie. W roku dopiero 1716⁴⁹, po zaspokojonych niecierpkościach od J. Wielmożnych Krzysztofa na Bakstach^{XV} Wieczgajło^{XVI} i Teresy z Tyszkiewiczów Zawiszów^{XVII} wojewod[owstwa] i starostwa mińskich, wielebni ojcowie karmelici boski powtórnie do Berdyczowa sprowadzeni, dla zrujnowanych zupełnie murów w drewnianych poblizszych klasztorowi budynkach, i to w małej liczbie dla niedostatku żywności, osiedli. W latach zaś następnych z wolna z gruzów tak kościół dolny i klasztor oczyszczając i naprawiając, corocznie coś nowego przydając, fortecę murem obwodząc i przeciwko często doświadczanym przypadkom uzbrajając, na większą chwałę Boga i Maryi, w roku 1739⁵⁰, kościół górny za opatrzaniem łaskawych dobrodziejów murować zaczęli, który skończony, ozdobiony i opatrzone w potrzebne sprzęty, w roku 1754⁵¹,

⁴⁹ *Woryginale*: tysiąc siedmset szesnastym.

⁵⁰ *Woryginale*: tysiąc siedmset trzydziestym dziewiątym.

⁵¹ *Woryginale*: tysiąc siedmset / pięćdziesiąt czwartym, *zapis daty podzielony między stronami*.

[k. 4 v]

w sam dzień Przenajświętszej Trójcy [9 VI], J.W. Kajetan Sołtyk^{XXVIII} biskup kijowski konsekrował, który to pasterz w roku tymże dnia 16 VII⁵² obraz, po kilkokrotnie wspomniany, Maryi, od Ojca Świętego Benedykta XIV^{XIX} złotymi koronami udarowany, przy licznym tak duchowieństwu, jako też i świeckiego ludu na ten akt zgromadzeniu ukoronował, a święta Stolica Rzymska różnymi czasy rozmaite odpusty, przywileje, indulta^{XX} (o których niżej) nadać raczyła. Ten obraz Matki Boskiej jak się dorozumiewać można jest kopiowany z oryginalnego obrazu rzymskiego Sanctae Mariae Maioris^{XXI}, na lewej ręce trzymający Pana Jezusa [s], na płótnie malowany i na tabulaturze^{XXII} z drzewa cyprysowego przybity. Wysokości ma łokci^{XXIII} dwa bez dwóch calów, szerokości łokci jeden i ćwierć [łokcia] jedna. Po koronacji, w wielkim ołtarzu wspaniałej struktury jest umieszczony, dla nieustających łask i cudów, przy którym z wiarą udający się odbierają, wielkie ze wszech stron zgromadzenia bywają ludu obojga obrządków. Najszczególniej w pryncypalniejsze^{XXIV} święta – Najświętszej Maryi i inne, i ledwie nie co dzień w znacznej liczbie do sakramentalnych przystępują spowiedzi, tak że kilku zakonników ledwie im duchownie usłużyć zdoła. Sławny cudami ten obraz Najświętszy Maryi po całej Europie, od najjaśniejszych monarchów jako to Józefa II^{XXV} Świętego Państwa Rzymskiego cesarza, Stanisława Augusta^{XXVI} króla polskiego, od Pawła Piotrowicza^{XXVII} i jego małżonki^{XXVIII} księżąt wielkich rosyjskich, Roku Pańskiego

[k. 5 r]

1781⁵³ odwiedzony.

Na[d]mieniwszy o początkach wyżej wspomnionego kościoła i obrazie cudownym Najświętszy Maryi, co do powierzchni struktury i wewnętrznych ozdób, tudzież położenia miejsca, na którym jest zmurowany tenże kościół przystępuje się. A najprzód od strony wschodn[i]ej, od rynku miejskiego przeszedłszy most na fosie i bramę widzieć się daje kościół facjatą wspaniałą stojący na wschód słońca zimowy, zaś wielkim ołtarzem na zachód letni, z kaplicami, krzy-

⁵² *W oryginalne*: szesnastego lipca.

⁵³ *W oryginalne*: tysiąc siedmset osmdziesiąt pierwszego.

zową wydający się po rogach kaplic i na przyczółku za wielkim ołtarzem. Od strony zachodu letniego facjaty mierne mający, w pośrodku w kopułę krągłą, wyniosłą zasklepiony, na której przy wierzchu jest ganek żelazny wkoło dla obchodu w czasie iluminacji zrobiony, wyżej którego też kopuła blachą białą pobita i farbą czerwoną pomalowana. Dach zaś cały gontami dubeltowo pobity. Po lewej ręce, idąc od wyżej wzmiankowany bramy, między furką klasztorną i kościołem jest wieża zegarowa, wyniosła zmurowana z czterema kompasami i tyleż gankami żelaznymi, i od tej strony począwszy ciągną się mieszkania klasztorne z klauzurą o dwóch piętrach, aż za przyczółek kościoła od strony zachodn[i]ej.

Wszedłszy po schodach w środek kościoła, widzieć się daje sklepienie dobre i mocne, które, jako i ściany wszystkie, kunsztownie zmalowane. Posadzka w całym kościele drewniana w tafle sadzona. A cornu Evangelii^{XXIX} wielkiego ołtarza

[k. 5 v]

ma zakrytą zwyczajną z porządnymi szafami, malowaniami i rzeźbą snycerską ozdobioną. A cornu Epistolae^{XXX} tegoż ołtarza podobnaż zakryta razem z skarbcem, cała wymalowana z szafami takimiż wygodnymi i rzeźbą snycerską ozdobionymi. Od wielkiego ołtarza A cornu Epistolae w kaplicy ołtarz Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Taż stroną pod ścianą kapliczną ołtarz św. Jana od Krzyża, dalej ku drzwiom św. Tadeusza^{XXXI} apostoła, przy filarze po tejże stronie św. Tekli^{XXXII} panny i męcze[n]niczki.

A cornu Evangeliae w kaplicy ołtarz św. Józefa^{XXXIII}, przy ścianie w tejże ołtarz św. Teresy, dalej ku drzwiom kościelnym ołtarz św. Jana Nepomucena^{XXXIV}, przy filarze ołtarz św. Wincentego Ferreriusza^{XXXV}. Te wszystkie wyżej wyrażone ołtarze rzeźbą snycerską przyozdobione, przystojnie pomalowane i miejscami wyzłacane, z osobami różnych świętych biało pomalowanymi. Przy pierwszych filarach od prezbiterium stoją dwa konfesjonały przednią snycerską robotą ozdobione i miejscami fa[i]ngultem^{XXXVI} wyzłacane, dla dwóch penitencjarzów^{XXXVII} od Ś[wię]tej Stolicy Rzymskiej uprzywil[el]jowanych. A cornu Evangeliae przy tymże filarze ambona w formę łodzi robiona z masztem, kształtnie malowana, miejscami faingultem wyzłacana, do tej wchód poza konfesjonał wyżej wspomniony. Ławki wszystkie

dębowe wygodnie robione, polerowane, toż i inne konfesjonały w miejscach przyzwoitych ustanowione.

Chór murowany cały na dwóch filarach takichże wspierający się, nad tym okno duże i drzwi na ganek, wchód zaś do tego od drzwi wielkich kościelnych po lewej ręce, na tym organ duży na dwoje podzielony, struktura cała tego snycerszczyzną ozdobiona i pomalowana.

[k. 6 r]

Cały ten kościół ma okien dużych w ołów oprawnych w nawie z chórowym rachując pięć, w kaplicach wyższych po jednym, ⁱw pobocznych niższych od wschodu w obydwóch po jednym⁵⁴, in presbiterio^{XXXVIII} po bokach dwie [s], nad wielkim ołtarzem, czyniącym perspektywę z s[z]kła żółtego jedną [s]. W kopule krągłych także w ołów oprawnych ośm. W skarbcu, gdzie i zakrystia dla prałatów, kratą obwarowanych żelazną w ołów osadzonych okien dwie [s].

Prezbiterium od nawy kościelnej przedzielają kratki z stolarską [s] robione, pomalowane, na których ósóbki czterech doktorów Kościoła Bożego wyfaingultowane ustawione, te kratki podwójnymi drzwiczkami zamykają się.

Sanctissimum Eucharistiae Sacramentum^{XXXIX}

Na wielkim ołtarzu w cyborium^{XL} wspnianiałym i ozdobnym, wewnątrz materią bogatą wybitym, na korporale^{XLI} czystym⁵⁵, w puszcze srebrnej zewnątrz i po wierzchu wyłacanej, z wierzchem w koronę robionym, dobrze zamykanym, od którego klucz przez W.O. Prefekta kościoła na przyzwoitym miejscu chowany bywa.

Renovatio Sanctissimi^{56XLII}

Podług ustaw zakonnych bywać powinna co tydzień, w każdą sobotę, ale że znaczny konkurs do spowiedzi dnia każdego, to się nie zachowuje, bo czasem po kilka razy na tydzień konsekrują się komunikanty. Tablica jednak do odnotowania renowacji Sanctissimi⁵⁷ jest zawieszona na przyzwoitym miejscu w zakrystii.

⁵⁴⁻ⁱ *Nadpisane atramentem.*

⁵⁵ *Nadpisane atramentem.*

⁵⁶ *W oryginalne: SSmi.*

⁵⁷ *W oryginalne: SS^{mi}.*

Oleum Infirmorum^{XLIII}

Tego roku prokurowana^{XLIV}, konserwuje się w zakrystii na miejscu na to umyślnie zrządzonym w wazce srebrnej intus et ab extra^{XLV} wyzłacanej.

Relikwie

1⁵⁸ Częstka drzewa Krzyża Świętego w krzyżyku kryształowym, po bokach srebrem obwiedzionym i nicią jedwabną czerwoną z pieczęcią całą w pacyfikale^{XLVI}

[k. 6 v]

srebrnym dużym, na którym instrumenta Męki Pańskiej^{XLVII} są wyrażone, miejscami wyzłacany z postumentem owalnym, filigranowej roboty, bez autentyku^{XLVIII} i admissy^{XLIX}, które to dokumenta dojsć nie można kiedy zaginęły.

2⁵⁹ Ciało świętego Celestyna^L męcze[n]nika w trumience drewnianej papierem malowanym oklejonej, tasiemką czerwoną obwiedzioną i zapieczętowaną z autentykiem rzymskim, dnia 13 V⁶⁰ roku 1745⁶¹ wprowadzone. Na to od Prześwietnego Konsystorza^{LI} Generalnego Kijowskiego dnia 12 IV⁶² 1774 roku z Żytomierza z pozwoleniem w inną urnę przenieść i ku publicznej czci w kościele umieścić stanęła admissa.

3⁶³ W relikwiarzu owalnej figury, w srebro oprawnym, z obydwóch stron szkłem mufowanym^{LII} obwarowanym, sznureczkiem jedwabnym czerwonym obwiedzionym i zapieczętowanym, w którym partykuł^{LIII} małych różnych świętych relikwii dwadzieścia ośm, a w środku samym bardzo mała cząsteczka ligni vitae^{LIV} umieszczona z autentykiem rzymskim, dnia 15 IX 1773⁶⁴ wydany. Na te ab Officio Generali Kijoviensis^{LV} dnia 8 V 1775⁶⁵ roku w Żytomierzu nastąpiła admissa, na tymże autentyku zapisana. Te relikwie razem z autentykiem są złożone i przypieczętowane w pacyfikale srebrnym wyzłacany, na

⁵⁸ *Woryginale*: 1mo.

⁵⁹ *Woryginale*: 2do.

⁶⁰ *Woryginale*: trzynastego maja.

⁶¹ *Woryginale*: 1745^{so}.

⁶² *Woryginale*: dwunastego kwietnia.

⁶³ *Woryginale*: 3^{io}.

⁶⁴ *Woryginale*: piętnastego septembris roku 1773^{so}.

⁶⁵ *Woryginale*: ósmego miesiąca maja 1775^{so}.

którego wierzchu korona, a w tej pośrodku krzyżyk wyniosły i po bokach tego z jednej strony lilia, z drugiej palma założone, srebrne, wyślacane.

4⁶⁶ Relikwia świętego Tadeusza apostoła w owalnym małym relikwiarzyku, z obydwu stron kryształem obwarowanym, w srebro oprawnym, jedwabiem czerwonym obwiązanym

[k. 7 r]

i zapieczętowanym, z Rzymu dnia 6 IX 1757⁶⁷ roku sprowadzona, na którą w 1762 roku dnia 3 VII⁶⁸ w Berdyczowie od J.W. Załuskiego^{LVI} biskupa kijowskiego i czernichowskiego⁶⁹ stanęła admissa.

5⁷⁰ Relikwia świętej Cecylii^{LVII} panny i męcze[n]niczki w relikwiarzyku małym owalnej figury, z obydwóch stron szkłem obwarowanym. Nicią jedwabną czerwoną po srebrnej obwódce obwiązana i zapieczętowana, z autentykiem rzymskim dnia 5 IV⁷¹ 1773 roku wydanym.

6⁷² Po bokach tabernaculi^{LVIII} na wielkim ołtarzu są cztery relikwiarze za szkłem, przystojnie ozdobione, w tych najdują się znaczne części relikwii, ale na te ani o autentyk, ani o admissę dopytać się nie można.

7⁷³ Także było sprowadzone ciało świętego Teodora^{LIX} męczennika z Rzymu i publicznie wprowadzone, które było ułożone w tumbie^{LX} przystojnej na ołtarzu Pana Jezusa w kaplicy, przez przypadek gdy szkło stłuczone u tejeż tumbi zostało, te relikwie przeniesione są do skarbca, na które autentyk i admissa zatracone.

[...]

[k. 13 r]

[...]

⁶⁶ W oryginalu: 4to.

⁶⁷ W oryginalu: szóstego septembris 1757to.

⁶⁸ W oryginalu: 3iego miesiąca lipca.

⁶⁹ W oryginalu: czerniechowskiego.

⁷⁰ W oryginalu: 5to.

⁷¹ W oryginalu: 5^{tego} kwietnia.

⁷² W oryginalu: 6to.

⁷³ W oryginalu: 7mo.

Drukarnia

Za przywilejem Najjaśniejszego Augusta III^{LXI} króla polskiego roku 1758⁷⁴ dnia 14 I⁷⁵ w Warszawie danym, zaś roku tegoż dnia 3 VI⁷⁶ w grodzie kijowskim oblatowanym^{LXII}. I na też drukarnię od J.W. Zambrzyckiego^{LXIII} kanonika katedralnego i pod ten czas wizytatora g[enera][ne]go kijowskiego, 1778 roku dnia 20 V⁷⁷ w Berdyczowie admissy wydany instrument. Funduszu żadnego nie ma, ani zapisów, ale jak sumptem klasztornym zafundowana, tak tymże i z niej prowentem^{LXIV} utrzymuje się. Książek żadnych bez pozwolenia i aprobaty diecez[j]alnej nie przy[j]muje i nie drukuje.

Szpital

Żadnego szpitalu przy tym klasztorze, ani funduszu nie masz. Budynek za murem, lubo jest wystawiony, gdzie tak słudzy kościelni, jako i ubodzy mieszczą się. Kosztem WW OO Karmelitów jest wystawiony, i szpitalem nazywać się nie może. Toż przy kaplic[z]ce na Piaskach pomurowane rezydencje, do ściany cmentarzowej przyparte i pomieszkane niedaleko tychże, z całym zabudowaniem, dla kapelistów, sług klasztornych

[k. 13 v]

i kościelnych. Sumptem klasztornym jest wystawione.

Eppitaphia^{LXV} i nadgrobki w kościele

A cornu Evangelii w kaplicy przy ścianie, w kompartymencie^{LXVI} przednią snycerszczyzną wyrobionym, zmalowanym i faingultem wyzłacanym, Pamięć czyli Elogium^{LXVII} ukoronowanego obrazu Najświętszej Maryi Panny znajduje się w te słowa:

Pro memoria devote viator – scias oportet hic extare iconem Beatissimae Virginis Mariae per secula plurima in Domo Illustrissimo Tyszkiewicziana prius commorantem post ab Illustrissimo Janusio Tyszkiewicz palatino terrarum Kijoviae etc. munificentissimo istius loci fundatore huic Sacrae Domui oblatam. Serenissimo Augusto III Poloni-

⁷⁴ *W oryginalu:* 1758go.

⁷⁵ *W oryginalu:* 14go miesiąca stycznia.

⁷⁶ *W oryginalu:* 3go miesiąca czerwca.

⁷⁷ *W oryginalu:* 20go miesiąca maja.

arum Rege Comiciisque Generalibus Polonis Romam supplicantibus a Benedicto XIII Pontifice Maximo eius sumptu aureis diademmatibus dotatam. Illustrissimi Cajetani Sołtyk episcopi Kijoviensis

[k. 14 r]

homagio Anno Domini 1754⁷⁸ Die 16⁷⁹ Julii coronatam, a cunctis christiculis innumera beneficia hinc recipientibus profundissimo cultu veneratam^{LXVIII}.

Zaś a cornu Epistolae na ścianie w kaplicy w podobnymże kompar-dymencie nadgrobek fundatorowi (którego śmiertelne zwłoki w dolnym kościele w grobie osobnym, przy tejże stronie są złożone) [z]najduje się w te słowa:

D. O. M.^{LXIX}.

Perenniter grato Excalceatorum Carmelitana soboles mortalitatis somno oppresso immortalī. Memoria Dignissimo Illustrissimo ac Excellentissimo Domino Janusio comiti in Lochoysko et Berdyczow Tyszkiewicz terrarum: Kijoviensis generali palatino, Zytomiriensis, Sniatynensis etc. capitaneo, equiti Melitensis, Ottomanorum Tartarorumve compedito usque suppressori et victori, strenuissimo viventium exemplariter centenari, post obitum anni decem supra centum, apud suos fratres Lubliński incorruptibiliter reperto, huc ad propria famosissima cum pompa traducto, istud mausoleum suo munificentissimo fundatori apposuit. Anno Domini 1759⁸⁰ Die 16 Augusti^{LXX}.

[k. 14 v]

W czasie wizyty generalnej zarządzone z przyłączeniem opisanja bractw i ich funduszów jako rzetelnie podałem własną mą podpisując ręką i klasztorną stwierdzam pieczęcią.

⁸¹Ks. Baltazar od N[iepokalanego] P[oczęcia] Maryi Panny^{LXXI}

⁷⁸ W oryginalu: 1754^{uo}.

⁷⁹ W oryginalu: 16ta.

⁸⁰ W oryginalu: 1759mo.

⁸¹ Na lewo od podpisu odcisnięta w czerwonym laku pieczęć Klasztoru Karmelitów Bosych w Berdyczowie, słabo czytelna. W polu pieczętnym owalna tarcza, na której przedstawiona symbolicznie Góra Karmel zwieńczona krzyżem, dzielącym go na trzy pola, jedno w dole i dwa w górze. W dolnym wyobrażona biała gwiazda na brązowym tle, w górnych brązowe gwiazdy na białych polach. Nad tarczą otwarta korona, z której wylania się ręka trzymająca ognisty miecz, nad nią dwanaście gwiazd umieszczonych

klaszt[oru] berdycz[owskiego] przeor manu propria^{LXXII}

Anno Domini millesimo septingentesimo octogesimo septimo, die secunda mensis Martii, in Visitatione generali Ecclesiae Berdyczoviensis Patrum Carmelitarum Discalceatorum descriptio eiusdem ecclesiae tum Summarium indulgentiarum, privilegiorum, confraternitatum, cetera, cetera producta, revisa et verificata manu propria illustrissimi et reverendissimi domini Michaelis Prawdzic Pałucki [⁸²] I. D. Archidiaconi Czerniechoviensis, canonici Cathedralis, Vicarii in spiritualibus, officialis Kijoviensis atque per Decanatum Zytomiriensem visitatoris generalis subscripta sigilloque cancellariae Episcopalis communito.

Michael Pałucki^{LXXIII} Visitator

Generalis dioecesis Kijoviensis manu propria⁸³

Michael Franciscus Kinarowicz^{LXXIV}

Visitator Generalis

Secretarius

manu propria^{84LXXV}

w łuku, powyżej wijąca się, opasująca tarczę wstęgą z napisem: *Zelo zelatus sum pro DominoDeo exerci tuum*. Por. J. Zieliński, *Herb Karmelu. Historia, symbolika, duchowe przesłanie*, Kraków 1999.

⁸² Wyraz nieodczytany.

⁸³ Na prawo od podpisu odcisnięta w papierze pieczęć sucha, okrągła. Pole pieczętna i napis w podwójnym otoku słabo czytelne.

^{c-84} Fragment wpisany atramentem innego koloru (ciemno brązowym).

BIBLIOGRAFIA**Źródła archiwalne**

Archiwum Krakowskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych w Krakowie, Archiwum Klasztoru w Lublinie, sygn. AKL 13, Kronika klasztoru karmelitów bosych w Lublinie od 1918-1933 r. (o. Jana Kantego Osierdy k.b.).

Źródła drukowane

Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565-1795. Materiały źródłowe*, Warszawa 2017.

Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński, polski, t. 4/1: *Lateran V, Trydent, Watykan I (1511-1870)*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007.

Opracowania

Adamska J. I., *Święta Teresa od Jezusa*, Kraków 1983.

Balzer O., *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku*, Warszawa 1886.

Bernat Z., Filarska B., *Cecylia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 1379-1381.

Butkiewicz M., *Zaluski Józef Andrzej*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 1217-1218.

Brzozowski S., *Wincenty Ferrer, Ferreriusz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 656-657.

Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1988.

Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania, red. S. Courtois, Warszawa 1999.

Czeppe M., *Sołtyk Kajetan Ignacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 40, Warszawa-Kraków 2000-2001, s. 386-404.

Cztery wieki karmelitów bosych w Polsce 1605-2005, red. A. Ruszała, Kraków 2005.

Dębowska M., *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014.

Ejdelman N., *Paweł I – czyli śmierć tyrana*, Warszawa 1990.

Fejtő F., *Józef II*, Warszawa 1993.

Froissart B., *Święty Jan od Krzyża*, Kraków 1982.

Fros H., Sowa F., *Księga imion i świętych*, t. 4, Kraków, 2000.

Furmanik K., *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607-1998*, t. 1/1-2, Kraków 2002.

Gil Cz., *Historia Zakonu Karmelitów Bosych*, Kraków 1997.

Gil Cz., *Karmelici bosci* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, Lublin 2000, kol. 814-819.

- Janas E., Kłaczewski W., *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego*, Kórnik 2002.
- Kania W., *Celestyn I*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 2, Lublin 1976, kol. 1391. *Karmelici bosci w Polsce 1605-2005. Księga jubileuszowa*, red. Cz. Gil, Kraków 2005.
- Konopczyński, W. *August III*, [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. 1, Kraków 1935, s. 183-185.
- Kopiec J., *Urban VIII*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 19, Lublin 2013, kol. 1383-1384.
- Kramiszewska A., *Narzędzia Męki Pańskiej*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 13. Lublin 2009, kol. 769-772.
- Krasny P., *Przyczynek do biografii Jana de Witte*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 57, 1995, nr 3-4, s. 295-297.
- Kumor B., *Radoszewski (Boksa-Radoszewski) Bogusław*, [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. 29, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 747-748.
- Kuźmak K., Jacniacka M., *Jan Nepomucen*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 7, Lublin 1997, kol. 812-814.
- Lépée M., *Święta Teresa z Avilla – mistyczka*, Warszawa 1995.
- Litwin H., *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648*, Warszawa 2009.
- Marples D., *Historia ZSRR*, Wrocław 2006.
- Misiurek J., Stachowiak L., Straszewicz M., *Jan Apostoł Ewangelista*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 7, Lublin 1997, kol. 752-755.
- Modzelewska B., Straszewicz M., Szier-Kramarek B., *Michał Archanioł*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 12, Lublin 2008, kol. 805-809.
- Neuman P. F., *Materiały do słownika karmelitów bosych na historycznych ziemiach Rzeczypospolitej*, z. 1, Poznań 2005.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999*, Warszawa 2000.
- Ordon H., Straszewicz M., *Juda Tadeusz*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 8, Lublin 2000, kol. 195-197.
- Pałubska Z., *Teodor*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 19, Lublin 2013, kol. 618. *Pamiętnik Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666-1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.
- Poinsenet M. D., *Stromą ścieżką. Święty Jan od Krzyża*, Kraków 1991.
- Pokryszka A., *Tekla*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 19, Lublin 2013, kol. 589-590.
- Rostworowski E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1966.
- Serczyk W. A., *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992.
- Staniewicz P., *Zambrzycki (Zembrzycki) Franciszek Remigiusz*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 20, Lublin 2014, kol. 1223.

- Straszewicz M., Szlaga J., *Jan Chrzyciel*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 7, Lublin 1997, kol. 771-775.
- Straszewicz M., Szymik S., *Józef Oblubieniec*, [w:] Encyklopedia Katolicka, t. 8, Lublin 2000, kol. 124-27.
- Wanat B. J., *Katalog Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych pw. Ducha Świętego w Czernej*, t. 1-2, Kraków 1998-1999.
- Wanat B. J., *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007.
- Wanat B. J., *Szkoły karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007.
- Wanat B. J., *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979.
- Wereszycki H., *Historia Austrii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986.
- Wierzbicki L. A., *Senatorowie koronni na sejmach Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
- Wisner H., *Władysław IV Waza*, Wrocław 1995.
- Wisner H., *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991.
- Zahorski A., *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa 1990.
- Ziegler G., *Tajemnice rodu Romanowów*, Warszawa, 2000.
- Zienkowska K., *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.

Strony internetowe

Pope Benedict XIV, [w:] Catholic Encyclopedia, <https://www.newadvent.org/cathen/02432a.htm> (1 IX 2021).

¹ Urban VIII, właśc. Maffeo Barberini (1568-1644) – duchowny rzymskokatolicki, mecenas sztuki, doktor obojga praw, arcybiskup tytularny Nazaretu, papież. Studiował na Gregorianum w Rzymie i na uniwersytecie w Pizie (doktorat w 1589). W 1589 rozpoczął pracę w Kurii Rzymskiej, od 1592 gubernator Fano. Święcenia kapłańskie 1604. W 1604 mianowany arcybiskupem tytularnym Nazaretu, w latach 1604-1607 nuncjusz we Francji, w 1606 mianowany kardynałem. Od 1608 biskup Spoleto, zwołał synod diecezjalny i zorganizował seminarium duchowne. W latach 1611-14 legat w Bolonii, od 1617 prefekt Sygnatury Apostolskiej. Wybrany papieżem w 1623. Uporządkował sprawy organizacyjne związane z prowadzeniem misji, ustalił nowe procedury w sprawach beatyfikacyjnych i kanonizacyjnych. Za jego wiedzą w 1633 Kongregacja Powszechnej Inkwizycji wydała wyrok potępiający Galileusza. W 1626 konsekrował bazylikę św. Piotra. Zob. J. K o p i e c, *Urban VIII*, [w:] EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 1383-1384.

² Ferdynand II Habsburg (1578-1637) – król Czech i Węgier, cesarz rzymski. Syn arcyksięcia Karola Styryjskiego i Marii Anny Wittelsbach. W wyniku porozumienia pomiędzy Habsburgami austriackimi i hiszpańskimi został w 1617 następcą Macieja Habsburga, od 1617 król Czech, od 1618 król Węgier, od 1619 cesarz rzymski. Przeciwnik protestantów. W 1620 pod Białą Górą stłumił powstanie Czechów, zastosował surowe represje i rozpoczął politykę germanizacji, w 1627 ogłosił nowy statut Królestwa Czech (wprowadził m.in. dziedziczość tronu). W 1629 wydał edykt restytucyj-

ny przywracający katolikom dobra zsekularyzowane, pozostające w rękach protestantów. Przyczynił się do wybuchu wojny trzydziestoletniej. Zob. H. W e r e s z y c k i, *Historia Austrii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 86-106, 127.

^{III} Zygmunt III Waza (1566-1632) – król Polski i Szwecji. Syn Jana III Wazy i Anny Jagiellonki. Król Polski od 1587, Szwecji od 1592 (realnie sprawujący władzę do 1599). Niepopularny ze względu na ultrakatolicką postawę, próby wzmocnienia władzy królewskiej i prowadzenie walk o tron szwedzki, co doprowadziło do wybuchu w 1606 rokoszu Zebrzydowskiego. W 1611 oddał Prusy Królewskie w dziedziczne lenno elektorowi brandenburskiemu. Prowadził wojny z Moskwą, zakończone rozejmem w 1618 oraz z Turcją (klęska pod Cecorą w 1620 i bitwa pod Chocimiem 1621). Przyczynił się do rozwoju kontreformacji w Polsce, uznał powstały w wyniku unii brzeskiej (1596) Kościół unicki za jedyny Kościół wschodni w Rzeczypospolitej. Protektor artystów, rozbudował Zamek Królewski w Warszawie. Zob. H. W i s n e r, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991.

^{IV} Maciej od św. Franciszka, właśc. Hurtado de Mendoza (1577-1636) – duchowny rzymskokatolicki, karmelita bosy, pierwszy przeor fundacji w Krakowie (1608-1611), pierwszy prowincjał prowincji polskiej (1617-1620), dwukrotnie generał kongregacji włoskiej karmelitów bosych (1620-1623, 1626-1629). Zob.: K. F u r m a n i k, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607-1998*, t. 1/1-2, Kraków 2002, s. 137-138 (publikacja do użytku wewnętrznego).

^V Marcin od św. Teresy, właśc. Marcin Kos (1590-1629) – duchowny rzymskokatolicki, karmelita bosy, do zakonu wstąpił w 1609, przeor w Poznaniu (1619-1622), definitor prowincji polskiej (1622-1625), prowincjał prowincji polskiej (1625-1628). Zob.: tamże, s. 127-129.

^{VI} Właśc. Skrahlówka – wieś ob. w rejonie berdyczowskim, obwodzie żytomierskim na Ukrainie.

^{VII} Trybunał Koronny Lubelski – ustanowiony w 1578 r. jako sąd apelacyjny dla ziem Korony I Rzeczypospolitej dla spraw prawa ziemskiego (szlacheckiego). Miejscami posiedzeń trybunału były Piotrków (dla Wielkopolski i Mazowsza) oraz Lublin (dla Małopolski). Trybunał rozstrzygał apelacje spraw cywilnych, sprawy karne wniesione według kompetencji sądów grodzkich, sprawy starostów i innych urzędników grodzkich oraz sprawy niesporne. Sądził w nim reprezentanci szlachty i duchowieństwa. Deputatów świeckich wybierano corocznie na sejmikach deputackich po jednym lub dwóch z województwa, w zależności od jego wielkości, deputatów duchownych wybierały kapituły. Zob. O. B a l z e r, *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku*, Warszawa 1886.

^{VIII} Bogusław Boksa Radoszewski (1577-1638) – duchowny rzymskokatolicki, biskup kijowski, biskup łucki, opat komendatoryjny świętokrzyski. Święcenia kapłańskie 1607. Sekretarz Zygmunta III Wazy. Prepozyt kapituły kaliskiej (1607). W latach 1608-1633 opat benedyktyński Św. Krzyża na Łysej Górze. Odnowił i wyposażył kościół opacki, dbał o dobra opackie. W 1619 prekonizowany biskupem kijowskim, prowadził rozbudowę organizacji diecezji, dokończył budowę katedry, sprowadził do diecezji jezuitów (1620) i bernardynów (1624). W 1633 przeniesiony na biskupstwo łuckie. Zob. B. K u m o r, *Radoszewski (Boksa-Radoszewski) Bogusław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 29, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 747-748.

^{IX} Władysław IV Waza (1595-1648) – król Polski i Szwecji, mecenas sztuki. Syn Zygmunta III Wazy i Anny Habsburżanki. W 1610 po klęsce Rosjan pod Kłuszynem i obaleniu cara Wasyla Szujskiego obrany carem, dwukrotnie (1612 i 1617-1618) odbywał nieudane wyprawy w celu objęcia władzy w Moskwie. W 1621 uczestniczył w bitwie pod Chocimiem, w 1626 brał udział w walkach ze Szwedami w Prusach. W 1632 obrany królem Polski (koronowany 1633), od 1632 także tytułarny król Szwecji. W latach 1632-1634 prowadził zwycięską wojnę z Moskwą, zakończoną pokojem w Polanowie, w którym m.in. zrezygnował z praw do tronu carskiego. W 1634 doprowadził do przedłużenia traktatu pokojowego z Turcją. W 1635 zawarł rozejm ze Szwecją w Sztumskiej Wsi. W Polsce dążył do wzmocnienia władzy królewskiej, rządy opierał na grupie magnatów skupionych wokół Jerzego Ossolińskiego. Uregulował kwestie wyznaniowe w Polsce, w tym prawosławia. Zreorganizował wojsko, zorganizował polską flotę, zbudował twierdzę Władysławowo. Starał się doprowadzić do wojny z Turcją, jednak w 1646 sejm nie wyraził na nią zgody. Zob.: W. Czaplński, *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1988; H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław 1995.

^X Właśc. Andrzej Szoldrski (1583-1650) – duchowny rzymskokatolicki, biskup kijowski, biskup przemyski, biskup poznański. Proboszcz w Czempiniu, sekretarz królewski, kanonik i prepozyt gnieźnieński (1613), krakowski (1617), prepozyt kruszwicki i poznański, administrator diecezji krakowskiej (1634). W 1634 mianowany biskupem kijowskim. W 1635 przeniesiony na biskupstwo przemyskie, gdzie w 1636 przeprowadził synod diecezjalny. Od 1636 biskup poznański, przeprowadził synod diecezjalny w 1642. Zob. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999*, Warszawa 2000, kol. 434.

^{XI} Michał Archanioł – anioł zajmujący z hierarchii bytów wraz z Gabrielem i Rafałem najwyższe miejsce przed Bogiem, czczony w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie, patron wielu państw, miast i grup zawodowych. W tradycji biblijnej książę aniołów, anioł opiekuńczy, obrońca ludu Izraela. Wódz wojska niebieskiego dowodzący aniołami światłości w walce z legionami duchów ciemności. Teologia wczesnochrześcijańska uważała go za strażnika rajy oraz anioła ważącego dusze podczas Sądu Ostatecznego. Zob. B. Modzelewska, M. Straszewicz, B. Sierkramarek, *Michał Archanioł*, [w:] EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 805-809.

^{XII} Jan Chrzciciel – prorok i pustelnik, krewny Jezusa. Syn kapłana Zachariasza i Elżbiety. Największa aktywność przypadała na lata 27-28. Po latach spędzonych na pustyni przybył nad Jordan, gdzie nauczał tłumy, wzywając do nawrócenia i udzielając chrztu pokuty, zapowiadając bliskie nastanie królestwa niebieskiego. Ochrzczył Jezusa i wskazał na niego, jako Baranka Bożego, który chrzci Duchem Świętym i ogniem. Uwięziony przez Heroda Antypasa za krytykowanie jego małżeństwa z Herodiadą, został ścięty w twierdzy Macheront. Spośród jego uczniów wywodzili się pierwsi uczniowie Jezusa. Tradycja chrześcijańska uznaje go za prekursora Mesjasza a w jego nauczaniu widzi zapowiedź przyjścia Mesjasza. Podstawą kultu była pochwała jego osoby przez Jezusa, czczony był już w Kościele pierwotnym. Zob. M. Straszewicz, J. Słaga, *Jan Chrzciciel*, [w:] EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 771-775.

^{XIII} Jan Apostoł Ewangelista – jeden z uczniów Jezusa oraz Jana Chrzciciela, lista apostołów wymienia go bezpośrednio po Piotrze. Według Ewangelii synoptycznych syn Zebedeusza, rybaka znad jeziora Genezaret, brat Jakuba Starszego. Jeden z pierw-

szych uczniów Jezusa, najmłodszy z apostołów. O jego dalszych losach brak pewnej wiadomości, przebywał na Patmos, a następnie prawdopodobnie w Efezie, dalsze świadectwa zawierają wiele wątków legendarnych. Miejszem kultu był jego grób w Efezie, znany z przekazów wczesnochrześcijańskich. W swojej Ewangelii najgłębiej ukazał teologię wcielenia, mękę Jezusa i jego miłość ku ludziom. Jako jedyny z apostołów ukazał w Ewangelii rolę Maryi w życiu Jezusa. Zob. J. Misiurek, L. Stachowiak, M. Straszewicz, *Jan Apostoł Ewangelista*, [w:] EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 752-755.

^{XIV} Właśc. Elżbieta z Bełżeckich Tyszkiewicz (ok. 1660-?) – córka Jana Bełżeckiego i Zofii z Cieszanowskich, żona Janusza Tyszkiewicza. Na obecnym etapie badań nie udało się ustalić bardziej szczegółowych danych.

^{XV} Właśc. Bakszy – wieś, ob. w obwodzie mińskim, rejonie mołodeckim na Białorusi.

^{XVI} Właśc. Krzysztof Stanisław Kieżgajło Zawisza (1666-1721) – nominat wojewoda miński (1720), marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1710), starosta brasławski, czeczerski, doliński i miński, poseł. Syn Andrzeja Kazimierza Zawiszy i Heleny Aleksandry z Ogińskich. Marszałek sejmów: koronacyjny w Krakowie (1697), w Warszawie (1698, 1719-1720, 1710), w Grodnie (1718). Na sejmie 1718 zwolennik ograniczenia prerogatywy hetmańskich i jako marszałek izby przeprowadził odpowiednie uchwały. Zwolennik Stanisława Leszczyńskiego. Podpisał traktat warszawski w 1716 w imieniu konfederacji tarnogrodzkiej, związanej przeciw stacjonowaniu wojsk saskich w Polsce. Zob. *Pamiętnik Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666-1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.

^{XVII} Teresa Kieżgajło Zawisza (1674-?) – córka Władysława Tyszkiewicza Łochojskiego i Teodory Aleksandry z Sapiechów. Żona Krzysztofa Stanisława Kieżgajła Zawiszy od 1690. Na obecnym etapie badań nie udało się ustalić bardziej szczegółowych danych.

^{XVIII} Kajetan Ignacy Sołtyk (1715-1788) – duchowny rzymskokatolicki, koadiutor i biskup kijowski, biskup krakowski. Kanonik łowicki, gnieźnieński i krakowski. Świecenia kapłańskie 1738. Studiował na Uniwersytecie Sapienza w Rzymie, gdzie uzyskał doktorat obojga praw (1738). W 1749 mianowany biskupem tytularnym Emaus i koadiutorem biskupa kijowskiego, ordynariuszem mianowany w 1756. Odbudował katedrę w Żytomierzu, wybudował pałac biskupi, założył seminarium duchowne. W 1759 przeniesiony na biskupstwo krakowskie. Przeciwnik Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz narzucenia Polsce przez Rosję tzw. traktatu gwarancyjnego, za co w latach 1767-1773 zesłany do Kaługi (wraz m.in. z J. A. Załuskim, biskupem kijowskim), co przyczyniło się do rozwoju jego choroby umysłowej. W 1782 rządy w diecezji krakowskiej przejęła kapituła katedralna. Zob. M. Czeppe, *Sołtyk Kajetan Ignacy*, [w:] PSB, t.40, Warszawa-Kraków 2000-2001, s. 386-404; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa 2000, kol. 410-411.

^{XIX} Benedykt XIV, właśc. Prospero Lorenzo Lambertini (1675-1758) – duchowny rzymskokatolicki, biskup tytularny Teodozji, biskup Ankony, arcybiskup Bolonii, kardynał, papież, doktor obojga praw, mecenas sztuki i nauki. Świecenia kapłańskie 1713. W 1724 mianowany biskupem tytularnym Teodozji, w 1727 biskupem Ankony. Wnieiony do godności kardynalskiej w 1726 (nominacja ogłoszona 1728). Od 1731 arcybiskup Bolonii. W 1740 wybrany na papieża. Reformator finansów i administracji Państwa Kościelnego. Wprowadził zmiany w liturgii i prawodawstwie kościelnym,

zwłaszcza dotyczącym sakramentu małżeństwa. Ustanowił kongregację do oceny prac biskupów oraz kongregację odpowiadającą na pytania biskupów. Zobowiązał biskupów do szkolenia księży, wizytowania parafii i propagowania misji, a także nakazał biskupom zamieszkać w swoich diecezjach. Zdecydowany przeciwnik wolnomularstwa i jansenizmu. Poprzez konkordaty uregulował stosunki papieżstwa z państwami europejskimi, unormował stosunki z Kościołami wschodnimi. Zob. *Pope Benedict XIV*, [w:] *Catholic Encyclopedia*, <https://www.newadvent.org/cathen/02432a.htm> (1 IX 2021).

^{XX} Indult – zezwolenie wydawane przez przedstawiciela władzy duchownej na odstąpienie od obowiązujących w prawie kanonicznym przepisów.

^{XXI} Z j. łac.: Świętej Marii Większej. Obraz Matki Boskiej Śnieżnej znajdujący się w bazylice Matki Bożej Większej (Santa Maria Maggiore) w Rzymie. Powstał w XII w., namalowany w stylu bizantyńskim przedstawia Matkę Boską trzymającą na lewym przedramieniu dzieciątka Jezus, które obejmuje prawą ręką, dzieciątka trzyma w lewej ręce Ewangelię. Obraz ozdobiony papieskimi koronami. Wizerunek uznawany za cudowny, kult upowszechnił się w całym Kościele, jednak obraz jest szczególnie czczony w Rzymie, gdzie nosi wezwanie Salus Populi Romani (Ocalenie Ludu Rzymskiego). Zob. H. F r o s, F. S o w a, *Księga imion i świętych*, t. 4, Kraków, 2000, s. 151.

^{XXII} Tabulatura – deska, na której mocowano płótno obrazu.

^{XXIII} Łokieć – miara długości, łokieć staropolski stosowany w I Rzeczypospolitej i po rozbiorach do 1819 r. odpowiada 59,6 cm, dzielił się na 2 stopy lub 24 cale.

^{XXIV} Pryncypialny (j. łac. *principalis* – pierwszy, główny, najważniejszy) – dawn. najważniejszy.

^{XXV} Józef II Habsburg (1741-1790) – cesarz rzymski, przedstawiciel absolutyzmu oświeconego. Syn Franciszka I Lotaryńskiego i cesarzowej Marii Teresy. W latach 1765-1780 współregent matki. W 1769 polecił zająć miasta spiskie, w ten sposób decydując o udziale Austrii w I rozbiorze Polski (1772). W czasie panowania przeprowadził reformy systemu podatkowego, szkolnictwa oraz prawa karnego. Wprowadził silne scentralizowane rządy, tolerancję religijną, zniósł poddaństwo osobiste chłopów (1781). Dążył do połączenia prowincji habsburskich w jednolity organizm państwowy, podniesienia poziomu gospodarczego kraju, podporządkowania całokształtu życia religijnego państwu. Po niepowodzeniach w polityce zagranicznej wycofał się z części reform. Zob. F. F e j t ö, *Józef II*, Warszawa 1993.

^{XXVI} Stanisław August Poniatowski (1732-1798) – król Polski, ostatni władca Rzeczypospolitej Obojga Narodów, mecenas literatury i sztuki. Syn Stanisława Poniatowskiego i Konstancji z Czartoryskich. W 1764 wybrany królem pod naciskiem Katarzyny II. Dążył do wzmocnienia państwa, początkowo także do uwolnienia się od zależności od Rosji. Zwolennik reform Czartoryskich, założyciel Szkoły Rycerskiej (1765), współinicjator powołania Komisji Edukacji Narodowej (1773), protektor zreformowanego szkolnictwa pijarskiego. Wspierał rozwój gospodarczy i modernizację kraju, popierał zakładanie manufaktur, zainicjował budowę mennicy, wspomagał górnictwo. Po I rozbiorze zaakceptował wpływy rosyjskie w Polsce. W czasie Sejmu Czteroletniego (1788-1792) był współautorem reform i Konstytucji 3 Maja (1791). Wobec zbrojnej interwencji Katarzyny II zdecydował się przystąpić do konfederacji targowickiej. W czasie insurekcji kościuszkowskiej (1794) odsunięty od władzy. Po III rozbiore zmuszony przez Katarzynę II do wyjazdu do Grodna, gdzie abdykował w 1795.

Zob. E. Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1966; A. Zahorski, *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa 1990; K. Ziencowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.

^{xxvii} Paweł I Romanow (1754-1801) – cesarz Rosji, wielki mistrz Zakonu Maltańskiego (1799-1801). Syn Piotra III i Kataryny II. Odsunięty od dworu przez matkę, po wstąpieniu na tron w 1796 zlikwidował wprowadzone przez nią instytucje, uregulował zasady dziedziczenia tronu, uwolnił polskich jeńców (m.in. Tadeusza Kościuszkę). Ograniczył pańszczyznę do trzech dni w tygodniu, walczył z nadużyciami w administracji, rozbudował aparat policyjny, zreorganizował armię. Niekonsekwentny w prowadzonej polityce zagranicznej, w 1798 przystąpił do koalicji antyfrancuskiej, w 1799 zawarł porozumienie z Francją. Zraził do siebie szlachtę, arystokrację, wojsko i duchowieństwo. Zamordowany przez spiskowców, gdy odmówił abdykacji na rzecz syna, późniejszego cara Aleksandra I. Zob. N. Ejdelman, *Paweł I*, Warszawa 1990.

^{xxviii} Maria Fiodorowna, właśc. Zofia Dorota Wirtemberska (1759-1828) – księżniczka wirtemberska, cesarzowa Rosji, druga żona Pawła I. Córka Fryderyka Eugeniusza Wirtemberskiego i Fryderyki Doroty Zofii Brandenburg-Schwedt. Jej małżeństwo z Pawłem I zostało zaaranżowane przez Fryderyka II i Katarzynę II w 1776, przed ślubem przeszła na prawosławie i przyjęła imię Maria Fiodorowna. Zob. G. Ziegler, *Tajemnice rodu Romanowów*, Warszawa 2000.

^{xxix} Z j. łac.: Od strony (Po stronie) Ewangelii – strona lewa patrząc od strony ludu i kapłana, który zgodnie z liturgią w rycie trydenckim sprawował mszę św. zwrócony twarzą do ołtarza, a tyłem do wiernych. Celebrans czytał Ewangelię stojąc po lewej stronie ołtarza, dlatego nazwano ją stroną Ewangelii.

^{xxx} Z j. łac.: Od strony (Po stronie) Lekcji – prawa strona ołtarza, zob. przypis 29.

^{xxxi} Juda Tadeusz Apostoł (†ok. 80) – uczeń Jezusa, apostoł, święty Kościoła katolickiego i Kościoła prawosławnego. Występuje jako Juda, syn Jakuba. Według tradycji nauczał w Palestynie, Arabii, Armenii, w Mezopotamii spotkał się ze swoim bratem Szymonem i razem z nim poniósł śmierć męczeńską. Fortunata w Mezopotamii i Persji, gdzie poniósł męczeńską śmierć wraz ze św. Szymonem. Jego kult zyskał popularność w XVIII w., szczególnie w Austrii i Polsce. Wyraża się m.in. w czczeniu go jako patrona od spraw beznadziejnych, ze względu na liczne nadzwyczajne cuda, których miał dokonać. Zob.: H. Ordon, M. Straszewicz, *Juda Tadeusz*, [w:] EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 195-197.

^{xxxii} Tekla (żyła w I w.) – święta Kościoła katolickiego, pierwsza męczennica, uczennica św. Pawła Apostoła, patronka umierających. Według tradycji, po poznaniu św. Pawła Apostoła w trakcie jego podróży misyjnej do Azji Mniejszej (45-49), nawróciła się na chrześcijaństwo, złożyła śluby czystości i dołączyła do grona kobiet posługujących św. Pawłowi Apostołowi i towarzyszących mu w pielgrzymkach. Dwukrotnie skazywana na śmierć męczeńską za nawrócenie na chrześcijaństwo i dwukrotnie cudownie ocalona. Towarzyszyła św. Pawłowi Apostołowi w podróży do Myry. Dożyła sędziewego wieku i zmarła w rodzinnym Ikonium lub w pustelni w Seleucji Izauryjskiej. Jej powszechny kult rozwinął się w IV w. Zob. A. Pokryszka, *Tekla*, [w:] EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 589-590.

^{xxxiii} Józef Oblubieniec – pochodził z rodu Dawida, był synem Jakuba (według Ewangelii św. Mateusza) lub Helego (według Ewangelii św. Łukasza). Pochodził z Betlejem, rodzinnego miasta Dawida, dlatego udał się tam na spis ludności zarządzony

przez Augusta Oktawiana. Razem z Maryją wychowywał Jezusa, w ósmym dniu po narodzinach obrzeżał dziecko i nadał mu imię, uznając je w świetle prawa za syna. Początki kultu nie są znane, jego domniemany grób w dolinie Jozafata czczono od VII w. Kult liturgiczny pojawił się na Wschodzie w VIII w., na zachodzie w XII w., łączył się z kultem Niepokalanego Poczęcia NMP, akcentowaniem wartości ubóstwa i pracy własnych rąk głoszonymi przez karmelitów, franciszkanów, dominikanów i cystersów. Kult liturgiczny zapoczątkowany został w XIV w. we Włoszech. Zob. M. Strasszewicz, S. Szymik, *Józef Oblubieniec*, [w:] EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 124-127.

^{xxxiv} Jan Nepomucen (ok. 1350 - ok. 1393) – duchowny rzymskokatolicki, święty Kościoła katolickiego, męczennik, patron dobrej sławy. Studiował prawo w Pradze, Bolonii i Padwie. Święcenia kapłańskie ok. 1380. Kanonik kapituły katedry św. Wita w Pradze, proboszcz parafii pw. św. Galla w Pradze. Od 1389 wikariusz arcybiskupa Pragi. Jako prawny doradca biskupa uczestniczył w sporze prawnym z królem Czech Wacławem IV Luksemburskim o prawa kościelne, aresztowany w 1393, torturowany i utopiony w Wełtawie. Późniejsza tradycja mówi o próbie wymuszenia na nim zdradzenia tajemnicy spowiedzi królowej czeskiej Joanny. Kanonizowany 1729 przez Benedykta XIII. Zob. K. Kuźmak, M. Jancicka, *Jan Nepomucen*, [w:] EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 812-814.

^{xxxv} Wincenty Ferrer, Ferreriusz (1350-1419) – duchowny rzymskokatolicki, dominikanin, kaznodzieja, święty Kościoła katolickiego. W 1367 wstąpił do zakonu, profesja zakonna w 1368 r. W latach 1379-1380 przeor konwentu (1379-1380) i wykładowca w szkole katedralnej (1384-1390) w Walencji. Po wybuchu schizmy zachodniej w 1380 opowiedział się za antypapieżem Klemensem VII, od 1394 przebywał w Avinionie. W 1398 doznał wizji, w której otrzymał polecenie podjęcia posługi apostołskiej, aby przygotować wiernych na koniec świata. Od 1399 prowadził działalność kaznodziejską. W 1410 był arbitrem w sprawie sukcesji tronu aragońskiego, przyczynił się do uzyskania korony przez Ferdynanda I Aragońskiego. W 1415 wezwał antypapieża Benedykta XIII do rezygnacji z urzędu, w 1416 w imieniu władców Hiszpanii potępił go i wypowiedział mu posłuszeństwo. Za życia zyskał opinię cudotwórcy i świętego, choć z uwagi na wypowiedzi o końcu świata podejrzewany był o herezję. Kanonizowany w 1455 przez Kaliksta III. Zob. S. Brzozeczki, *Wincenty Ferrer, Ferreriusz*, [w:] EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 656-657.

^{xxxvi} Z j. nider. właśc. fain gult – słabe złoto.

^{xxxvii} Penitencjarz – duchowny katolicki upoważniony do udzielania rozgrzeszenia w wypadkach popełnienia grzechów najcięższych, w których rozgrzeszenia udziela papież lub biskup.

^{xxxviii} Z j. łac.: w prezbiterium.

^{xxxix} Z j. łac.: Sakrament Najświętszej Eucharystii.

^{xl} Cyborium – początkowo ozdobna puszka przeznaczona do przechowywania komunikantów, w okresie gotyku nadano jej postać kielicha.

^{xli} Korporał – kwadratowy obrus, w czasie mszy ustawiane są na nim: kielich, patena i cyborium.

^{xlii} Z j. łac.: Odnowienie Najświętszego Sakramentu.

^{xliiii} Z j. łac.: Olej chorych, stosowany przy udzielaniu Sakramentu Namaszczenia Chorych.

^{xliiv} Prokurować – dawn. przygotowywać.

^{xlv} Z j. łac.: wewnątrz i na zewnątrz.

^{XLVI} Pacyfikał – sprzęt liturgiczny w kształcie ośmiobocznej tarczy, krzyża lub monstancji, z miejscem na relikwie, z czasem stał się relikwiarzem podawanym wiernym do ucałowania.

^{XLVII} Narzędzia Męki Pańskiej (łac. arma Christi, arma passioni) – przedmioty, którymi zadawano ból i rany Jezusowi Chrystusowi od Jego pojmania w Ogroju do śmierci na krzyżu, oraz niektóre sceny i osoby biorące udział w Męce Pańskiej, także jej symbole prezentowane w ujęciach ikonograficznych. Do najczęściej wyobrażanych w ikonografii narzędzi Męki Pańskiej należą: krzyż, tytułus (tabliczka z napisem INRI), gwoździe, korona cierniowa, włócznia, chusta św. Weroniki, kolumna biczowania, srebrniki, różgi, obcegi, młotek, kości do gry, kogut, drabina, gąbka, szata, miecz z obciętym uchem Malchosa (sługi arcykapłana jerozolimskiego, którego imię pojawia się w opisie pojmania Jezusa w Ewangeliach św. Jana i św. Marka). Zob.: A. K r a m i - s z e w s k a, *Narzędzia Męki Pańskiej*, [w:] EK, t. 13. Lublin 2009, kol. 769-772.

^{XLVIII} Autentyk – dokument, w którym władze kościelne potwierdzają autentyczność relikwii.

^{XLIX} Admissa (j. łac. admitto – dopuścić, pozwolić) – dokument zezwalający na publiczne oddawanie czci relikwiom.

^L Celestyn I (†432) – duchowny rzymskokatolicki, święty Kościoła katolickiego i Cerkwi prawosławnej, papież. Obrany papieżem w 422. Zwołał synod w Rzymie w 430. W 431 zwołał sobór powszechny w Efezie, podczas którego potępił naukę Nestoriusza patriarchy Konstantynopola, na temat relacji między dwiema naturami, boską i ludzką, Jezusa Chrystusa. Na soborze ogłoszono dogmat o Bożym Macierzyństwie Najświętszej Maryi Panny. Zob.: W. K a n i a, *Celestyn I*, [w:] EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 1391.

^{LI} Konsystorz – dawne określenie kurii biskupiej.

^{LII} Szkło mufowane – szkło dmuchane, wytwarzane ręcznie, używane m.in. do produkcji witraży.

^{LIII} Partykuła – dawn. cząstka, fragment szczątków osoby uznanej za świętą.

^{LIV} Z j. łac.: drzewa życia.

^{LV} Z j. łac.: z Konsystorza Generalnego Kijowskiego.

^{LVI} Józef Andrzej Załuski (1702-1774) – duchowny rzymskokatolicki, biskup kijowski, kaznodzieja, mecenas nauki i kultury. Świecenia kapłańskie w 1727. Kanonik krakowski, opat komendatoryjny w Przemęcie, referendarz wielki koronny. Stronnik Stanisława Leszczyńskiego, z którym przebywał we Francji. Opat komendatoryjny w Fontenay i Villers-Betanch. Po powrocie do Polski opat komendatoryjny w Wąchocku (1752). Mianowany biskupem kijowskim w 1759, przeprowadził wizytację diecezji oraz synod diecezjalny w 1762. Przeciwnik Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz narzucenia Polsce przez Rosję tzw. traktatu gwarancyjnego, za co w latach 1767-1773 zesłany do Kaługi (wraz m.in. z K. I. Sołtykiem, biskupem krakowskim). Współzałożyciel Biblioteki Załuskich w Warszawie. Odznaczony Orderem Orła Białego (1760). Zob. P. N i t e c k i, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa 2000, kol. 506; M. B u t k i e w i c z, *Załuski Józef Andrzej*, [w:] EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 1217-1218.

^{LVII} Cecylia (żyła na przełomie II i III w.) – święta Kościoła katolickiego, dziewica i męczennica, patronka muzyki kościelnej. Poniosła śmierć męczeńską wraz ze swoim mężem i jego bratem. Kult rozwinął się w poł. V wieku. Za patronkę muzyki kościelnej uznano ją w końcu średniowiecza. Ku jej czci powstawały bractwa i towarzystwa

muzyczne. Zob. Z. Bernat, B. Filarska, *Cecylia*, [w:] EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 1379-1381.

^{LVIII} Tabernakulum – mała, zamykana na klucz szafka, umieszczona najczęściej w tylnej części prezbiterium, miejsce przechowywania Najświętszego Sakramentu.

^{LIX} Teodor (ok. poł III w. -305) – święty Kościoła katolickiego, męczennik, biskup Cyreny. Podczas prześladowania chrześcijan zadenuncjowany przez własnego syna. Nie wyrzekł się wiary, poddany torturom, wskutek czego zmarł. Pod wpływem cudu dokonanego za jego wstawiennictwem nawrócił się jeden z jego oprawców. Zob. Z. Pałuska, *Teodor*, [w:] EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 618.

^{LX} Tumba – trumna, sarkofag przeznaczone na zwłoki świętego.

^{LXI} August III Wettyn (1696-1763) – król Polski, elektor saski jako Fryderyk August II. Syn Augusta II i Krystyny Eberhardyny Bayreuckiej. Wybrany królem Polski w roku 1733 dzięki poparciu Rosji i Austrii jako kontrkandydat Stanisława Leszczyńskiego. Od 1733 także elektor saski. Na politykę króla od 1738 zdecydowany wpływ wywierał królewski faworyt Henryk Brühl. W Polsce był bardzo rzadko, interesy polskie podporządkowywał saskim, co miało wpływ na anarchizację sytuacji wewnętrznej w kraju. Zapisał się w historiografii jako władca gnuśny, dumny, niedostępny, zainteresowany jedynie sztuką i rozrywkami. Zob. W. Konopczyński, *August III*, [w:] PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 183-185.

^{LXII} Oblata – w dawnym prawie polskim wpis aktu prawnego do ksiąg sądowych.

^{LXIII} Franciszek Remigiusz Zambrzycki (Zembrzycki) (1746-1826) – duchowny rzymskokatolicki, biskup pomocniczy kijowski, wiceadministrator diecezji warszawskiej. Świecenią kapłańską w 1769. Od 1769 sekretarz abpa K. I. Sołtyka, proboszcz w Górze Kalwarii i Jadowie. W 1781 mianowany biskupem pomocniczym kijowskim, administrator części diecezji płockiej, która znalazła się w zaborze austriackim, od 1814 wiceadministrator diecezji warszawskiej. Zob. P. Staniewicz, *Zambrzycki (Zembrzycki) Franciszek Remigiusz*, [w:] EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 1223.

^{LXIV} Prowent – dawn. dochód z folwarku, wsi, zakładu przemysłowego.

^{LXV} Z j. gr. dosłownie „nad grobem”, „na kamieniu nagrobnym” – napis umieszczony na nagrobku lub pomniku, upamiętniający lub sławiący zmarłego.

^{LXVI} Właśc. kompartment – część podzielonej symetrycznie powierzchni.

^{LXVII} Elogium (łac. z gr.) – w starożytnym Rzymie napis upamiętniający czyny zmarłego, umieszczany na nagrobkach, pomnikach lub wizerunkach zmarłych, również mowa pochwalna.

^{LXVIII} Z j. łac.: Zapamiętaj pobożny przechodniu, że tu jest obraz Najświętszej Maryi Panny, który przez długie wieki pozostawał w znakomitym domu Tyszkiewiczów, a następnie został ofiarowany temu świętemu domowi przez znakomitego Janusza Tyszkiewicza wojewodę kijowskiego etc., hojnego fundatora tego miejsca. Na zanieścioną do Rzymu prośbę Najjaśniejszego Augusta III króla polskiego, oraz polskiego Sejmu został wyposażony przez Ojca Świętego Benedykta XIV ufundowanymi jego sumptem złotymi koronami, które dnia 16 VII Roku Pańskiego 1754, oddawszy hołd, nałożył mu Kajetan Sołtyk biskup kijowski. Obraz ten odbiera najwyższą cześć od wszystkich chrześcijan, którzy doświadczają przezeń niezliczonych dobrodziejstw.

^{LXIX} Z j. łac.: Deo Optimo Maximo – Bogu Najlepszem Najwyższemu. Napis na grobach i świątyniach chrześcijańskich, przejęty z rzymskiego napisu I.O.M. (Iovi Optimo Maximo – Jowiszowi Najlepszem Najwyższemu).

LXX Z j. łac.: D.O.M. Po wieczne czasy wdzięczna rodzina Karmelitów Bosych, pogrążonemu w śmiertelnym śnie, nieśmiertelnemu, najgodniejszemu pamięci, przesławnemu i najjaśniejszemu Panu Januszowi hrabiemu na Łohojsku i Berdyczowie Tyszkiewiczowi generalnemu wojewodzie ziemi kijowskiej, staroście ziemi żytomierskiej, śniatyńskiej etc., rycerzowi maltańskiemu, więźniowi Turków i Tatarów, wreszcie ich pogromcy i zwycięzcy, najdzielniejszemu z żyjących przykładnie rotmistrzowi, znalezionemu u swoich braci w Lublinie w 110 lat po śmierci w nienaruszonym stanie, tu do jego własności wielce uroczyście przeniesionemu, to mauzoleum swemu szczodrobliwemu fundatorowi wystawiła. Roku Pańskiego 1759, dnia 16 VIII. LXXI Baltazar od Niepokalanego Poczęcia NMP, właśc. Ludwik Russocki (1731-1793) – duchowny rzymskokatolicki, karmelita bosy. Do zakonu wstąpił w 1748, profesję złożył w 1749, święcenia kapłańskie otrzymał w 1756, wikary klasztoru w Berdyczowie (1763), wikary klasztoru w Kupinie (ok. 1769-1770), przeor w Wiśniowcu (1770-1778), przeor w Berdyczowie (1784 -ok. 1787), przeor w Kamieńcu Podolskim (po 1787-1790), definitor prowincjalny (1790-1793). Zob.: K. F u r m a n i k, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi 1607-1998*, t. 1/3-4, Kraków 2002, s. 238-239 (publikacja do użytku wewnętrznego).

LXXII Z j. łac.: ręką własną.

LXXIII Zob. Wstęp, przyp. 33.

LXXIV Michał Franciszek Kinarowicz (?-?) – duchowny rzymskokatolicki, doktor teologii, kanonik honorowy kapituły katedralnej w Żytomierzu, egzaminator diecezjalny, proboszcz w Cudnowie (1801-1802). Zob.: M. D ę b o w s k a, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014, s. 57, 85, 94, 105, 137.

LXXV Z j. łac.: Przedłożone, przeglądnięte i sprawdzone dnia 2 III 1787 roku, w trakcie wizytacji generalnej kościoła berdyczowskiego ojców karmelitów bosych, opisanie tegoż kościoła, a także zestawienie odpustów, przywilejów, bractw itd., podpisane własnoręcznie przez dostojnego i wielobnego Michała Prawdzic Pałuckiego, archidiacona czernichowskiego, kanonika katedralnego i wikariusza in spiritualibus, oficjała kijowskiego, a także przez dziekana żytomierskiego, wizytatora generalnego, oraz potwierdzone pieczęcią kancelarii biskupiej.

Michał Pałucki wizytator generalny diecezji kijowskiej ręką własną.

Michał Franciszek Kinarowicz wizytator generalny, sekretarz ręką własną.

MAGDALENA MAROSZ – absolwentka historii ze specjalnością archiwalną na Uniwersytecie Jagiellońskim, starszy kustosz w Archiwum Narodowym w Krakowie. Od 2000 r. członek International Institute for Archival Science. W latach 2002 – 2008 przewodnicząca Centralnej Komisji Metodycznej przy Naczelnym Dyrektorzem Archiwów Państwowych. Autorka publikacji z zakresu teorii i metodyki archiwalnej oraz edycji źródłowych.

